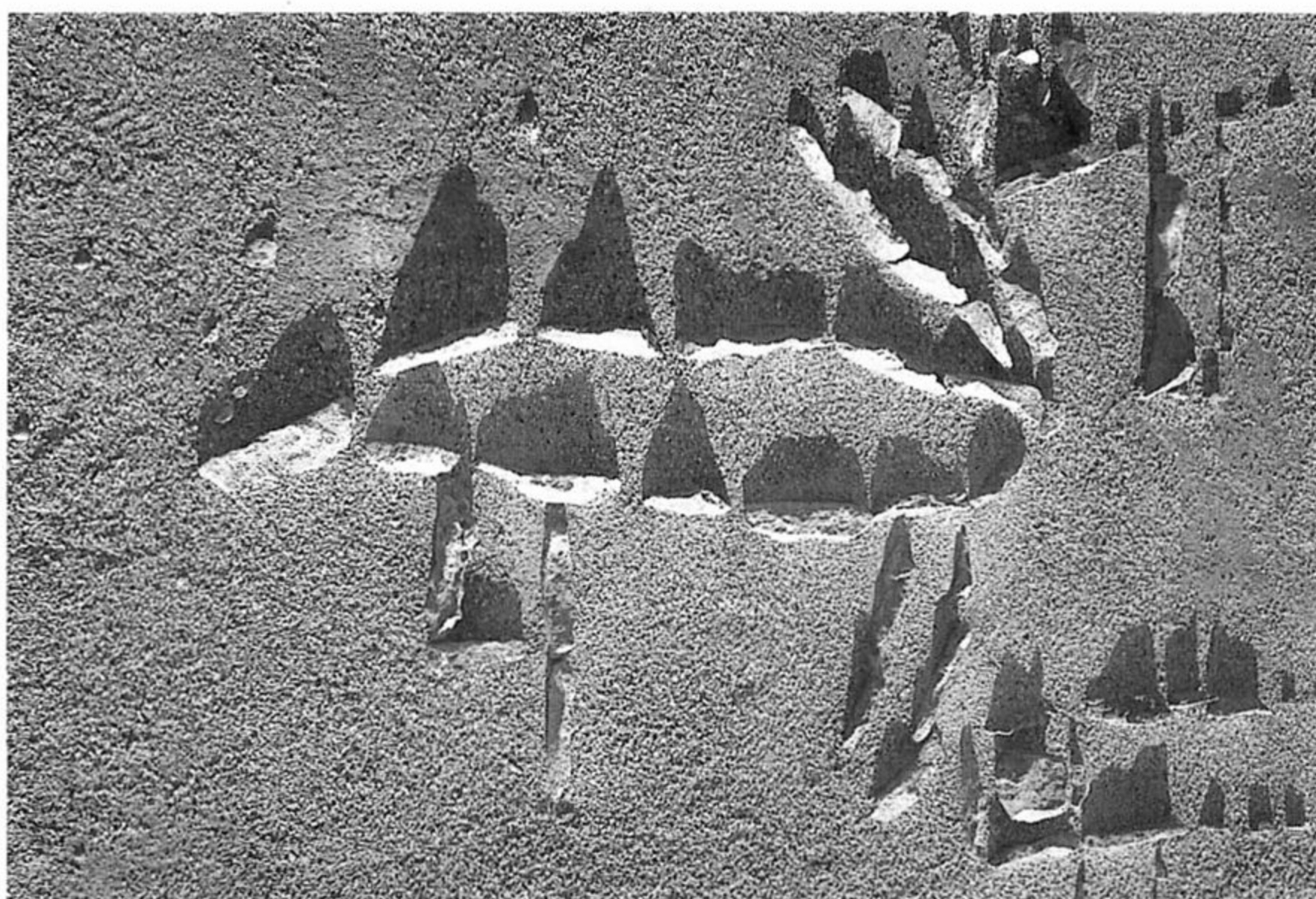

זה אינה נקראת כך בפי הערבים. כאמור, לפי תאורו של אשתורי הפרחי, זהו שמו של הבובל וכך הוא נקרא גם בצפון אפריקה (Burckhardt 1812). טריסטראם שב ומדגיש את קיומו של בעל חיים זה בדרום הארץ ומזרחה בספרו Fauna and Flora of Palestine. הוא מספר בו כי הבדווים לחופיו המזרחיים של ים המלח סיפרו לו כי הם מכירים היטב בעל חיים זה, הבא לעתים לשתות משפכי הנחלים הזורמים לים ולעתים הם אף צדים אותו. הוא שב על דברים אלה גם בהרצאתו לפני חברי הקרן לחקירת ארץ-ישראל.

אהרוני (1943) מספר כי הישישים מבין מארחיו בעבר הירדן, בני שבט הג'הלין, סיפרו גם לו שאבותיהם צדו את ה"תאו" – כך הוא מכנה את בעל החיים הנדון, בבואו לשתות מהנחלים היורדים לים המלח. על פי ספרו ניצוד הפרט האחרון בשנת 1877. על סמך דברים אלה, מן הסתם, מציינים Haltenorth & Diller (1977) כי בעל חיים זה הושמד בצפון ערב ובארץ-ישראל לערך בשנת 1900. לאור נתונים אלה יש מקום לבחון מחדש את זיהויים של מעלי הגרה הטהורים, ואולי לראות בבובל את התאו המקראי (דב' יד, ה) כאחת מהצעותיו של פליקס (1992). מן הראוי להדגיש כי בעל החיים הזה מוכר מאתרים ארכיאולוגיים רק עד לתקופה הניאוליתית, ועד כה לא נמצאו שרידיו מתקופות מאוחרות יותר, אף כי ברור כי שיירי המזון של האדם, אותם מוצאים באתרים הארכיאולוגיים, אינם מדגם מייצג של עולם החי מאותם ימים אליהם מתייחס האתר, והוא פועל יוצא הן של העדפות והן של קשיים בהשגת המזון (Horwitz 1988).

הראם הלבן, *Oryx leucoryx*, ראם התועפות, או הראם הערבי – כתרגום שמו האנגלי, הוא המין היחיד של ראם שחי מחוץ לתחומי אפריקה. ציורי סלע רבים שלו באזור אילת, במזרח סיני ובדרום ירדן, כמו גם דמותו במקדש הכלכוליתי שבשולי בקעת עובדה, עשויים, אולי, לרמוז על שכיחותו בדרום ישראל ובסביבותיה באלפי השנים האחרונות. מלבד אלה אין כל מידע בדוק היכן היו, ואם היו כלל ראמים בישראל. גם שרידים מחפירות ארכיאולוגיות ברחבי המזרח התיכון לא סייעו לפתרון הבעיה. באתרים ספורים בלבד נמצאו שרידים שניתן לייחסם לראם, ובתחומי ארץ-ישראל רק ביריחו – מהתקופה הביזאנטית, ולא ברור כלל אם ניצודו בסמוך לאתר או שמא הובאו ממרחקים (Horwitz et al 1999). פאברי, שסייר בחצי האי סיני בשנת 1483, מספר כי "בשעות אחר הצהריים הבחנו בחיה שעמדה על ראש הר מורה הדרך הסביר לנו שזהו חד קרן והצביע על קרן גדולה שצמחה ממצחו". סביר כי מדובר בראם. הראם היה מצוי, ככל הנראה, במדבריות הנגב, עבר הירדן וסיני עד לראשית המאה ה-19, אף כי היה כבר נדיר הן בתחום הנדון וכך בעיראק ועל פני רוב חצי האי ערב (Talbot 1960). טריסטראם מוסר על מציאותו בחורן ובצפון ערב במאה ה-19 (Tristram 1866) ומציין, כי ניתן לקנות את קרניו לעתים מזומנות בשווקי דמשק (Tristram 1873). שמיץ צד פרט בירדן בראשית המאה ה-20 וב-1910 ליד עמאן פרט נוסף, המצוי באוסף שלו (לשם 1978). ג'ארוויס (1938), מושל סיני בשנות ה-30 של המאה ה-20, כותב כי הראם היה מצוי למדי בחצי האי עוד בראשית המאה ה-19. אהרוני (1943) קנה זוג ראמים ועפרה שלהם באמצע העשור הראשון של המאה ה-20 והביאם לברלין. הוא גם מציין כי ראה באזור עמאן "המון קרני זמר" (כך הוא כינה את הראם).¹⁸

דמות של ראם מעוצבת בלוחיות אבן קטנות
ליד המקדש הכלכוליתי במזרח בקעת עובדה

ראש עיריית כרך סיפר ל-Mountfort ב-1965 כי 50 שנים קודם לכן הוא צד 3 פרטים כ-50 ק"מ מכרך. לורנס "איש ערב" כותב בזכרונותיו כי בימי מלחמת העולם הראשונה נורו צבאים וחוברות בכל מקום ברחבי עבר הירדן ומדי פעם גם ראמים (Lawrence 1926). בודנהיימר ראה בשנות ה-30 עורות ראמים שנמכרו בשוק בבאר שבע, אך מקורם אינו ברור.

תחומי תפוצתם הצטמצמו במהירות. לפי קומסייה (1996) צייד ירה ב-3 פרטים בקטרנה שבירדן בשנות ה-20. בשנות ה-30 עדיין חיו ראמים בדרום ירדן ופרט הוחזק בשביה במחנה בריטי; בשנות ה-40 הושמד הראם גם בחבל ארץ זה. הוא שרד רק בשני אזורים נידחים בחצי האי ערב: במדבר נפוד שבצפון חצי האי וברובע אלח'לי (Talbot 1960). בשנת 1950 היו שם עדיין אלפי ראמים. ב-1959 נותרו רק כ-100 פרטים באזורים המרוחקים של רובע אלח'לי. ב-1960 וב-1961 חדרו לאזור זה שתי חבורות של ציידים בלתי חוקיים מקטאר, ובהם שיחים ערביים ועובדי חברות הנפט, עם עשרות כלי רכב רבי מינוע, כשהם מצוידים במקלעים וברובי ציד אוטומטיים. הם קטלו 60-70 ראמים. בעבר, כשהציד היה כרוך במאמץ ניכר ובמעקב רגלי, נחשב ציד של ראם כסימן של גבריות (Mountfort 1965; Shepherd 1965). יוקרתו של ציד ראמים נותרה בעינה, חרף השימוש בטכנולוגיה מתקדמת. בראשית שנות ה-60 של המאה ה-20 שרדו בטבע רק ראמים ספורים. בשנת 1962 נעשה מאמץ נואש להציל את הראם מכליה מוחלטת. משלחת מדעית יצאה למרחבי החולות של רובע אלח'לי ("הרובע הריק") והצליחה ללכוד 3 פרטים. אליהם צורפו עוד בעלי חיים אחדים שהיו בשביה בגני חיות שונים. היה זה הבסיס להקמת גרעין רבייה בארצות הברית (Shepherd 1965).

בשנת 1978 הצליחה רשות שמורות הטבע¹⁹ לרכוש שמונה פרטים מגן החיות בלוס אנג'לס ושנתיים אחר כך עוד שלושה פרטים. הם התרבו היטב במסגרת החי בר ביוטבתה. מאז 1996 החלו להשיבם אל הטבע. עד היום הושבו לנגב כ-65 פרטים (שלמון בע"פ).

מרחבי הנגב ומדבר יהודה הם, למעשה, המעוז האחרון למספר מינים של בעלי חיים והסיכוי הכמעט הבלעדי לקיומם בתחומי מדינת ישראל. כאלה הם היען, העוזניה, הצבוע, הנמר, הפרא, הראם, ואולי גם הנשר, הרחם והפרס.

הערות

1. בכ-1,500-1,000 פרטים וצבי השיטים, שהוא תת מין דרומי של הצבי הארצישראלי *Gazella gazella acaciae* – ששרד רק באזור יוטבתה והוא מונה כ-25 פרטים בלבד (מנדלסון ויום טוב 1988; שלמון בע"פ). בדיון לא הפרדנו בין שני המינים האלה.

9. Carrying capacity – מספר פרטיו של מין מסוים העשויים להתקיים לאורך זמן בסביבה בעלת משאבים מסוימים.

10. היענים בחי בר משתייכים לתת מין זה, שהוא הקרוב ביותר לתת המין הסורי.

11. בתחילה שימשו כנראה הביצים כאמצעי הגנה על השמן שבמנורות מפני חולדות, שנהגו לרדת לאורך השרשרות עליהן נתלו המנורות, וללקק את השמן. בהדרגה קיבלו הביצים משמעות קישוטית עצמאית ועם הזמן הומרו ב"ביצי" חרסינה. ביצה מסמלת גם חיים חדשים ולכן ראו בה גם סמל לתחיית ישו.

12. שתיים מהן הועמדו לרשותנו על-ידי אלי שילר מהוצאת אריאל, ותודתנו נתונה לו על כך.

13. Dought (1888) מציין כי השמות פהד ונימר ניתנו לתינוקות כסגולה נגד מחלות, ובמיוחד במקרה שאח שקדם להם מת בילדותו.

14. שני תת מינים של נמרים היו בארץ – בצפון הארץ חי *P. p. tulliana*, שמשקלו הגיע לכ-80 ק"ג; תת מין זה הוכחד בתחומי ארץ-ישראל. בנגב ובמדבר יהודה חי תת מין קטן יותר – *P. p. nimr*, שמשקל הזכר שלו היה כ-38 ק"ג ואילו משקלה של הנקבה כ-25 ק"ג (Mendelssohn and Yom-Tov 1999).

15. נוסע זה לא זכה לפרסם את דבריו בכתב. אלה כונסו לספר רק בשנות החמישים של המאה ה-19 (Seetzen 1854).

16. בספרו כותב טריסטראם *Antelope addax*, אותו הוא מזהה, בטעות, כדיושון המקראי. בתרגום ספרו לעברית (1975) "מסע בארץ ישראל" (עמ' 218) מתורגם שמו של בעל חיים זה בטעות (!) כצבי.

1. המאמר מתייחס רק לחיות בר ברחבי המדבר הישראלי ולא לבעלי חיים במשק האדם כגון גמל, עז או חמור, אף כי אחדים מהם מהווים סמל מוכר להסתגלות בעלי חיים לתנאי מדבר.

2. קיים ויכוח בין אנשי המדע לגבי מקורם של האלמנטים הטרופיים המצויים בארץ – הן מן החי והן מן הצומח. יש הגורסים כי מקורם עוד מתקופת המיוקן; אחרים גורסים כי אלה הן פלישות חדשות. יש גם הגורסים כי ניתן למצוא בהם גם אלמנטים קדומים בצד חדירות חדשות. דיון בסוגיה זו ר' אצל שמידע ואור 1983, עמ' 44-48.

3. הדיון בהתאמות אלה חורג ממסגרתו של מאמר זה (ור' פז 1979 ושלמון 1979).

4. כך, לדוגמה, בשטחים פתוחים בחבל הים תיכוני נמצא את תת המין *Eumeces schnederi pavimen-tatus* של החומט המנומר ואילו בטרשי הנגב מצוי תת המין *E. s. schnederi*. האוח שבצפון הארץ הוא מתת המין *Bubo bubo interpositus* ואילו בנגב מצוי תת המין *B. b. ascalaphus*.

5. אחדים מהמינים המדבריים אף מתפשטים צפונה – אל מחוץ לגבולות הנגב ומדבר יהודה, כגון מדברית עינונית, זעמן דק, סלעית לבנת כנף וקורא שהתפשטו לאורך הבקע הסורי אפריקני, או ישימו-נית מצויה, כוח, נחושית חולות וירבוע שהתפשטו לאורך חולות מישור החוף.

6. באזור הסהרו-סינדי ניתן להבחין ב-3 אזורי משנה: האזור הסהרי, האזור הערבי והאזור הסינדי. לבעלי חיים אחדים תפוצה המשתרעת על פני האזור כולו – מהסהרה ועד לסינדי ואילו תפוצתם של אחרים משתרעת רק על פני חלק מהמרחב כולו.

7. יש המפקפקים בישותו העצמאית של חבל זה. לדיון בנושא ר' דנין ופליטמן 1988.

8. שני מיני צבי חיים ברחבי הנגב: צבי המדבר *Gazella dorcas* המצוי בכל רחבי הנגב, מדבר יהודה, חופי ים המלח והערבה, בתחומים שמדרום וממזרח לאיזוהטה 150 מ"מ גשם. אוכלוסייתו נאמדת

17. אנטיילופות הוא שם מקובל לקבוצה של בעלי חיים במשפחת הפריים. לזכרים של רובם יש קרניים וניכרות בהן טבעות בולטות. הרגליים ארוכות ודקות והצוואר ארוך. נפוצים בעיקר באפריקה, אך מינים מעטים מצויים גם באסיה. קבוצה זו כוללת את הצבאים, הראמים ודומיהם.

18. ב־'Bulletin מס' 11 של 'Jerusalem Naturalists' Club התפרסמה ידיעה כי סרג'נט בריטי בשם F. W. Bird, ששרת במשטרת עין חוסוב (חצבה) ראה בשנת 1944 ראם בודד כ־30 קילומטר מדרום לחצבה; האיש היה צלם טבע ואף ערך תערוכת צילומים של בעלי החיים שצילם, אף על פי כן אמינותה של ידיעה זו מפוקפקת והיא אינה מצוטטת בשום מקור מוכר. ב־'Bulletin מס' 17 Report on Mammals של Wadi Araba Expedition מסופר כי אנטיילופה גדולה זו היתה לפנינו אורחת שכיחה בערבה מהמדבר הערבי.

19. זה היה אחד מהישגיו האישיים הבולטים ביותר של אברהם יפה, מנכ"ל רשות שמורות הטבע באותם ימים.

ספרות

אביצור, ש. 1976. אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל. כרטא. ירושלים.

אבנר, ע. 1972. "עפיפונים". סלעית א' (5): 217-222.

אהרונ, י. 1943; 1946. זיכרונות זואולוג עברי. (2 כרכים). הוצאת עם עובד. ת"א.

אילני, ג. 1991. ואולי לא היו נמרים מעולם. מסע אחר 19: 45-51; 20: 54-57.

אמיתי, פ. ובוסקילה, ע. 2001. מדריך לזוחלים ודוחיים בישראל. כתר. ירושלים.

ארבל, א. 1984. זוחלים ודוחיים. אצל אלון, ע. (עורך). החי והצומח של ארץ-ישראל: כרך 5. ההוצאה לאור משרד הבטחון והחברה להגנת הטבע. ת"א.

בודנהיימר, ש. 1953. החי בארץ-ישראל. הוצאת דביר, ת"א.

בודנהיימר, פ. ש. (1949; 1956), החי בארצות המקרא (2 כרכים), ירושלים: מוסד ביאליק.

דנין, א. ופליטמן, ע. 1988. ושוב לעניין החלוקה. טבע וארץ ל"א (3): 10-12.

ורמן, י. 1963. תפוצת בעלי חוליות יבשתיים בישראל. אטלס ישראל: החי VII 1. הוצאת מחלקת המדידות, משרד העבודה ומוסד ביאליק. ירושלים.

ורנר, י. ל. 1995. מדריך לזוחלי ארצנו. הוצאת רשות שמורות הטבע. ירושלים.

טריסטראם, ה. ב. 1975. מסע בארץ-ישראל; יומן

1863-1864. הוצאת מוסד ביאליק. ירושלים.

יוגב, א. 1992. עובדה, בקעת, המקדש הנאוליתי. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 3: 1153-1177. הוצאת החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, משרד הביטחון וכרטא ירושלים.

לשם, י. 1978. אוסף זואולוגי נתגלה בירושלים. טבע וארץ כ' (3): 100-105.

מנדלסון, ה. 1992. עוזניית הנגב בישראל — הספר. ידיעון רשות שמורות הטבע.

מנדלסון, ה. ויום טוב, י. 1993. יונקים. אצל אלון, ע. (עורך). החי והצומח של ארץ-ישראל: כרך 7. ההוצאה לאור משרד הביטחון.

מנדלסון, ה., ולשם, י. 1981. עוזניית הנגב על סף הכחדה. טבע וארץ כ"ג: 244-249.

משל, ז. 1968. "עפיפונים בערבה הדרומית". טבע וארץ י"א (א'): 34-36.

משל, ז. 1980. "עפיפונים" (Desert Kites) בסיני. בתוך: משל, ז. ופינקלשטיין, י. קדמוניות סיני: 265-288. הוצאת הקיבוץ המאוחד. ת"א.

פז, ע. 1979. החי בנגב. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י. (עורכים) ארץ הנגב א': 177-200. משרד הביטחון — ההוצאה לאור, ת"א.

פז, ע. 1980. 100 שנות נסיגה ותמורות בחי ובצומח. בתוך: בן אריה, י., ליסק, מ. ונדבה, י. (עורכים). התקופות הגדולות של ארץ ישראל, כרך 5: 205-214. הוצאת רביבים ומעריב. ת"א.

פז, ע. 1986. עופות. אצל אלון, ע. (עורך). החי והצומח של ארץ-ישראל: כרך 6. ההוצאה לאור משרד הבטחון והחברה להגנת הטבע. ת"א.

פז, ע. 2000. העופות בישראל. תקליטור בהוצאת סי די. מדיה וטבע הדברים.

פז, ע. בדפוס. עולם החי של א"י במאות ה־19 וה־20 (מאז טריסטראם ועד מנדלסון).

פליקס, י. 1992. טבע וארץ בתנ"ך. הוצאת ראובן מס. ירושלים.

צ'רנוב, א. 1990. הזואוגיאוגרפיה של ארץ ישראל. בתוך: אלון, ע. (עורך). החי והצומח של ארץ ישראל 1: 35-39.

רוג'רס, מ. א. 1984. חיי יום-יום בארץ-ישראל. משרד הבטחון — ההוצאה לאור. ת"א.

שווארץ, י. 1900. תבואות הארץ. הוצאת לונץ (הדפס חוזר על-ידי הוצאת אריאל 1979).

שלמון, ב. 1981. התאמת בעלי חיים לתנאי מדבר. הוצאת החברה להגנת הטבע. אילת.

שלמון, ב. 1999. לטבע נולד. הוצאת החברה להגנת הטבע.

17. אנטיילופות הוא שם מקובל לקבוצה של בעלי חיים במשפחת הפריים. לזכרים של רובם יש קרניים וניכרות בהן טבעות בולטות. הרגליים ארוכות ודקות והצוואר ארוך. נפוצים בעיקר באפריקה, אך מינים מעטים מצויים גם באסיה. קבוצה זו כוללת את הצבאים, הראמים ודומיהם.

18. ב־'Bulletin מס' 11 של 'Jerusalem Naturalists' Club התפרסמה ידיעה כי סרג'נט בריטי בשם F. W. Bird, ששרת במשטרת עין חוסוב (חצבה) ראה בשנת 1944 ראם בודד כ־30 קילומטר מדרום לחצבה; האיש היה צלם טבע ואף ערך תערוכת צילומים של בעלי החיים שצילם, אף על פי כן אמינותה של ידיעה זו מפוקפקת והיא אינה מצוטטת בשום מקור מוכר. ב־'Bulletin מס' 17 Report on Mammals של Wadi Araba Expedition מסופר כי אנטיילופה גדולה זו היתה לפנינו אורחת שכיחה בערבה מהמדבר הערבי.

19. זה היה אחד מהישגיו האישיים הבולטים ביותר של אברהם יפה, מנכ"ל רשות שמורות הטבע באותם ימים.

ספרות

אביצור, ש. 1976. אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל. כרטא. ירושלים.

אבנר, ע. 1972. "עפיפונים". סלעית א' (5): 217-222.

אהרונ, י. 1943; 1946. זיכרונות זואולוג עברי. (2 כרכים). הוצאת עם עובד. ת"א.

אילני, ג. 1991. ואולי לא היו נמרים מעולם. מסע אחר 19: 45-51; 20: 54-57.

אמיתי, פ. ובוסקילה, ע. 2001. מדריך לזוחלים ודוחיים בישראל. כתר. ירושלים.

ארבל, א. 1984. זוחלים ודוחיים. אצל אלון, ע. (עורך). החי והצומח של ארץ-ישראל: כרך 5. ההוצאה לאור משרד הבטחון והחברה להגנת הטבע. ת"א.

בודנהיימר, ש. 1953. החי בארץ-ישראל. הוצאת דביר, ת"א.

בודנהיימר, פ. ש. (1949; 1956), החי בארצות המקרא (2 כרכים), ירושלים: מוסד ביאליק.

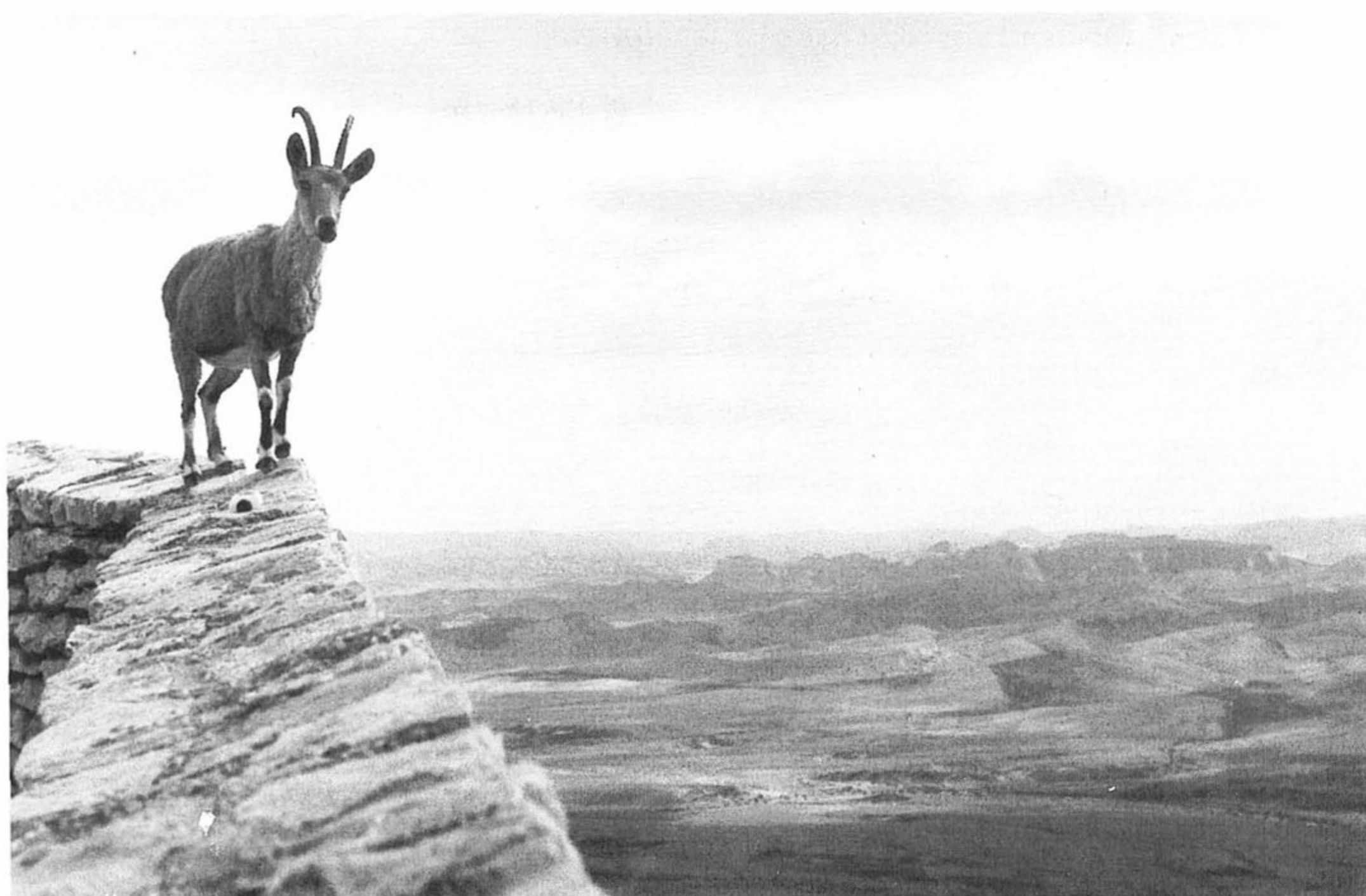
דנין, א. ופליטמן, ע. 1988. ושוב לעניין החלוקה. טבע וארץ ל"א (3): 10-12.

ורמן, י. 1963. תפוצת בעלי חוליות יבשתיים בישראל. אטלס ישראל: החי VII 1. הוצאת מחלקת המדידות, משרד העבודה ומוסד ביאליק. ירושלים.

ורנר, י. ל. 1995. מדריך לזוחלי ארצנו. הוצאת רשות שמורות הטבע. ירושלים.

טריסטראם, ה. ב. 1975. מסע בארץ-ישראל; יומן

- mals of Israel*. The Israel Academy of Sciences and Humanities. Jerusalem.
- Mountfort, G. 1965. *Portrait of a Desert*. Collins. London.
- Nelson, B. 1973. *Azraq - Desert Oasis*. Allen Lane. London.
- Qumsiyeh, M. B. *Mammals of the Holy Land*. 1996. Texas Tech University Press.
- Seetzen, U. J. 1854-59. *Reisen durch Syrien, Palästina etc.* Verlegt bei G. Reimer. Berlin. 4 vols.
- Talbot, L. M. 1960. A Look at Threatened Species. *Oryx* 4&5: 153-293
- Tchernov, E. 1988. The Biogeographical History of the Southern Levant. In Yom-Tov, Y. and Tchernov, E. (eds.) *The Zoogeography of Israel*: 159-250. Junk Publishers. Dordrecht.
- Tristram, H. B. 1873. *The Natural History of the Bible*. Soc. for promoting Christian knowledge. London.
- Tristram, H. B. 1874. *The Land of Moab*. John Murry. London.
- Tristram, H. B. 1884. *The Fauna and Flora of Palestine*. P.E.F. London.
- Tristram, H. B. 1892. The Natural History of Palestine. In: *The City and the Land*: 62-96. A. P. Watt. London.
- Wood, W.S. 1880. *An Eastern Afterglow*. Cambridge.
- שמידע, א. ואור י. 1983. הצמחייה הסודנית בישראל. רת"ם מס' 8. הוצאת החברה להגנת הטבע.
- תמנה, י. 2000. נמרי מדבר יהודה. הוצאת רשות הטבע והגנים.
- Aharoni, J. 1930. Die Saugetiere Palestine. *Z. Saugetiere*. 5: 327-343.
- Burckhardt, J. L. 1822. *Travels in Syria and the Holy Land*. John Murray. London.
- Doughty 1888. *Travels in Arabia Deserta*. Doubleday Anchor Books. N.Y.
- Halttrorth, T. and Diller, H. 1977. *Mammals of Africa*. Collins. London.
- Hardy, E. 1946. (ed.) Report on Mammals, Wadi Araba expedition. *Jerusalem Naturalist Club. Bulletin* 17: 3-10
- Horwitz, L. K. 1998. Animal Exploitation during the Early Islamic Period in the Negev: The Fauna from Elat-Elot. *Atiqot* XXXVI: 27-38.
- Horwitz, L. K., Tchernov E. and S. Weksler-Bdolah. 1999. The Past Biogeography of the Arabian Oryx in Southern Levant in the Light of New Archaeological Data. *Mammalia* 63 (4): 465-474.
- Jarvis, C. S. 1938. *Yesterday and Today in Sinai*. Blackwood & Sons. London.
- Lawrence, T. L. 1927. *Revolt in the Desert*. Jonathan Cape. London.
- Mendelssohn, H. and Yom-Tov, Y. 1999. *Mam-*

שמירת טבע בנגב

עזריה אלון

כאשר הושמעה לראשונה התביעה לשמירת טבע ולהקמת שמורות טבע בנגב, היא זכתה להרמת גבה, שמשמעותה: איזה טבע כבר יכול להיות במדבר הזה, ועל מה יש לשמור שם? הנגב, לפי התפיסה של ימי ראשית המדינה, היה אוצר בלום של מחצבים: חוסר הידיעה על מה שיש בו באמת יצר אשליות בדבר עתודות נפט ועפרות מתכת הגלומות בו, ומה לא. במכתשים, וביחוד במכתש רמון, ציפו לגלות כל מה שרק יעלה על הדעת, וכל תכנית אחרת בדבר יעוד אחר לחלקים מן הנגב נראתה כפגיעה בעתיד המדינה.

מי שטייל בעבר הרחוק בנגב ובמדבר יהודה, הכיר מדבר אחר, שונה לגמרי מדמותו המאיימת של מדבר המוכר מסיפורים. היתה זו ארץ בראשית רחבת ידיים, בלתי מופרעת בידי אדם; מדבר עם צוקים וקניונים, מישורי חצצים וגאיות רחבים. הכל היה

למעלה: יעל על שפת מכתש רמון, 1992

חשוף וראשוני, שאינו מוסתר על-ידי צמחים. ארץ של ניגודים חריפים בין חום לקור, צבעים עזים של זריחות ושקיעות, לילות שאינם מופרעים בשום אור, פרט לאורם של רבבות הכוכבים, שכבר אבדו ליושבי הערים.

והיו השטפונות האדירים שעברו בנחלי האכזב, נופלים בכוח וברעש במפלים, סוחפים כל מה שנקרה בדרכם, ומותירים אחרי השטף והרעש גבי מים; והיו וכמובן, נאות המדבר, מן הגדולות, כמו עין גדי, עד הקטנות, כמו עין נטפים.

כמעט שליש ממיני הצמחים של ארץ-ישראל הם צמחי מדבר, והם מתקיימים בתנאים הנראים לא סבירים מנקודת הראות של צמח. לכן הם המציאו לפחות שבע שיטות שונות של חיים בנוף עוין לכאורה ונטול מים. החל בעצים גדולים ומאריכי ימים, עצי שיטה ושיזף ואלה אטלנטית, וכלה בחד שנתיים קטנים, שחייהם נמשכים שבועות ספורים, וגם זאת לא בכל שנה: אחת לכמה שנים, בחורף גשום, הם פורצים בפריחה מדהימה ויוצרים מדבר פורח.

הצמחים מפרנסים שורה של בעלי חיים, החל בחלזונות, לטאות ועכברים למיניהם וכלה ביונקים הגדולים – יעל, צבי, צבוע, נמר ושאר חיות, ובעופות מעופות שונים, מן הוורדית הקטנה ועד נשר, פרס ועזניה. פעמיים בשנה עוברות בשמי הנגב הלהקות הגדולות של עופות דואים – חסידות, שקנאים ודורסים שונים.

שמירה על הנוף ועל הטבע בנגב שונה תכלית שינוי מן השמירה על ערכים אלה בצפון הארץ ובמרכזה. בצפון אפשר להסתפק, באין ברירה, בשמורות קטנות, או כאלה המוקדשות לאלמנט יחודי. בנגב אין לכך משמעות. יחידות הנוף דורשות שמירה על מרחבים גדולים, ומרחבים כאלה דרושים גם לצמחים ולבעלי החיים. בין אלה יש מי שמרחב התנועה של כל פרט שלהם, או תחום המחיה שלו, משתרע על עשרות קילומטרים רבועים. בנגב דרושות שמורות ששטח כל אחת מהן יכול להגיע למאות אלפי דונמים (מאות קמ"ר). בצפון הצפוף מנסות השמורות להאחז בשטחים שבין הישובים ושטחי העיבוד, אך בנגב הבעיות שונות. אין חולק על כך שגם בנגב עתידים לקום ישובים, מכרות ותעשיות. השאלה היא – מה צריך להיות השיקול הקובע במיקום אתר של פעילות אנושית, ושל שמורות טבע.

בשלב מקדמי למדי של תכנון הנגב, באמצע שנות השישים של המאה העשרים, באו אנשי החברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע (הנציגים היו אברהם יפה ז"ל וכותב שורות אלה), בהצעה מרחיקת לכת אל מוסדות התכנון, שעל פיה יש לראות בכל הנגב, מקו ניצנה – ירוחם – סדום ודרומה, למעט עמק הערבה, מרחב תכנון מיוחד. במרחב זה יש להקים את הישובים ואת המפעלים הכלכליים האחרים בהתאמה לנוף ולצורכי הטבע. יש להתייחס גם לנוף ולטבע כאל משאב כלכלי של הישובים. בעלי ההצעה חזו גם התפתחות של תיירות טבע, שאז היתה רק בחיתוליה. ההצעה נתקלה בהתנגדות עזה של הגורמים הכלכליים והמיישבים, שראו בנגב פוטנציאל ישובי גדול, וחששו שאנשי הגנת הטבע יכשילו כל פעילות ישובית, והרעיון נפל. בראיה שלאחר מעשה אפשר לקבוע, כי לא היה כל יסוד להתנגדות הגורפת להצעה זו. אנשי הטבע לא מנעו הקמת ישובים או מפעלים בנגב, ואלו לא קמו בשל גורמים אחרים לגמרי.

החלופה היתה – תכנית של כמה שמורות גדולות, שבתוכן ייכללו ערכי הנוף העיקריים של הנגב, תוך ויתור מצער על יתר השטח, שאמנם אין לגביו כל תכניות

אחרות, אבל אין רוצים להניח אותו ל"עיניים הגדולות" של אנשי הטבע. צה"ל תבע מצידו שטחים גדולים בנגב לשטחי אש. מן הבחינה התכנונית היתה כאן התנגשות שאינה ניתנת לגישור: כמעט כל השטחים שיועדו לשמורות היו גם אלה שנדרשו בידי הצבא. הפתרון היה דחוק: יוכרו גם השמורות וגם השטחים הנדרשים על-ידי הצבא, ושני הגופים יחפשו דרכים לתאם ביניהם. כאשר התקיימו הדיונים באמצע שנות השישים ואילך, הבעיה לא היתה קשה במיוחד: לאחר מלחמת ששת הימים (1967) עמדו לרשות צה"ל שטחים גדולים בסיני, והוא לא נזקק לשטחי הנגב. לאחר החזרת סיני למצרים שב צה"ל לפעילות בנגב, ונוצר מצב שאינו קיים בשום מדינה אחרת: הצורך בתאום בין צורכי הטבע וצורכי הצבא כמעט בכל מקום.

סימון שטחים מבוקשים על פני המפה, ואפילו הם מוכרים עקרונית על-ידי הגורמים הממלכתיים, הוא רק תחילתו של הסיפור. כבר בשנות השישים, זמן קצר לאחר הקמתה של רשות שמורות הטבע, הוגשה תכנית השמורות, שהחברה להגנת הטבע יזמה עוד לפני כן. עתה החל התהליך הארוך והמייגע של הכרזת השמורות. בתהליך הזה מעלים כל הגורמים המעוניינים את השגותיהם, התכנית מוגשת להפקדה,

נחל צין, מהמרשימים בנופי הנגב, שהוכרז כשמורה
(שמורת מכתשים – עין יהב). הנחל מפריד בין הרי הנגב הצפוניים והדרומיים

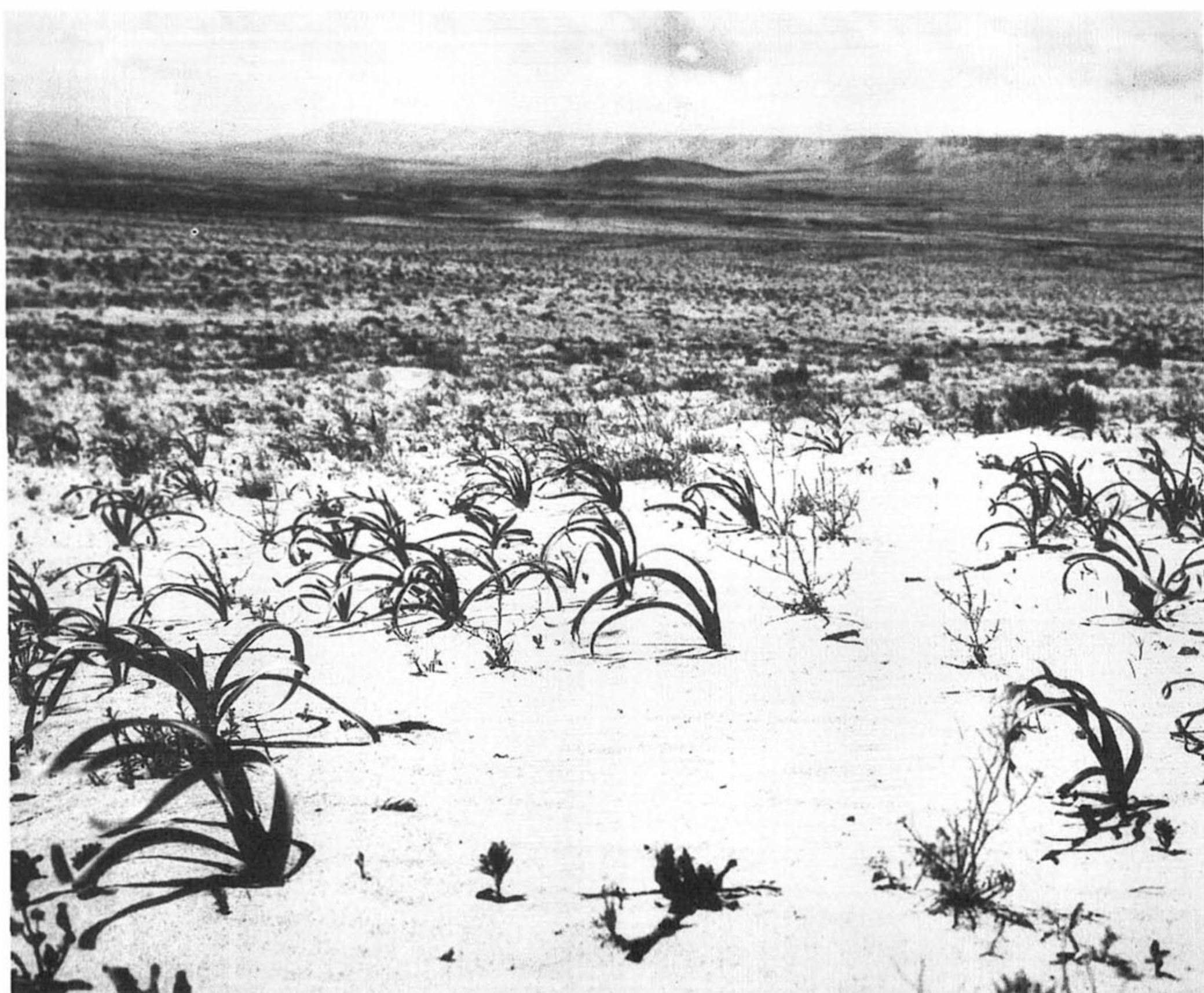
לאישור ולחתימה על-ידי שר הפנים. תהליך כזה מתמשך זמן רב, לעתים על פני שנים, ואכן – כל אחת מן השמורות המוצעות עברה סדרה נפרדת של דיונים, והכרזתה באה רק אחרי שנים.

השמורות בנגב

בנגב מצויות שבע שמורות גדולות, אשר שטח כל אחת מהן עולה על 100,000 קמ"ר. מלבדן יש כמה שמורות קטנות יותר בלב. הנגב ובעמק הערבה, ושתי שמורות גדולות במדבר יהודה. שמורת שיזף, בין עין יהב לחצבה, לא עברה עדיין את השלבים הראשוניים לקראת הכרזה. לכל אחת מן השמורות יש יחוד, פרט למשותף לכולן, שהן אופייניות לערכי הטבע והנוף של הנגב והמדבר. ואלה השמורות מצפון לדרום: **שמורת חולות עגור** בצפון-מערב הנגב, צמודה לגבול סיני, בין ניצנה לחבל אשכול. היא חלק משטח החולות הגדול של מערב הנגב, ובה נמצאים הערכים המיוחדים לחולות: החול עצמו, יציב או נודד, על כל התופעות האופייניות לו; צמחי החולות, שפיתחו תכונות המאפשרות להם קיום בחולות: עמידות בפני סחף ובפני כיסוי עקב תנועת החול. בעלי החיים המעדיפים חולות: חיפושיות, לטאות, יונקים קטנים, צבאים ועוד.

שמורת מכתשים – עין יהב בצפון-מזרח הנגב. שמורה גדולה זו מורכבת מכמה יחידות שונות מאד זו מזו. במרכזן שני המכתשים – מכתש חצרה (המכתש הקטן) ומכתש חתירה (המכתש הגדול). מכתשים אלה, יחד עם מכתש רמון שיתואר להלן, הינם מבנים גיאולוגיים ונופיים שנוצרו בתהליך יחודי שאין כדוגמתם בשום מקום אחר בעולם. על הכללת שניהם בשמורות התנהל מאבק: בעבר סברו כי בתחתית כל מכתש טמונים אוצרות טבעיים, אולי אפילו נפט. התקוות הללו נתבדו, והמכתשים הוכרו כחלק מן השמורה. קערת המכתש, הקירות התלולים המקיפים אותה, שלל הצבעים של אבן החול, פתח היציאה היחיד והמצלעות התלולות בקיר המזרחי הופכים את המכתשים לתופעה יחודית.

בחלק אחר של השמורה נכללים ההר החלק ומעלה עקרבים, מרכזו של נחל צין, חלקו היורד לעמק הערבה, הקניון של נחל חתירה והר צין. בקטע הזה ובשוליו מצויים שטחים מתאימים לכריית פוספטים, ונדרשה פעולת שכנוע מקיפה כדי להצביע על הערך הנופי של ההרים הקרחים הללו. ביחוד היה חשוב להוציא משטחי הכריה את הר צין ואת שדה הבולבוסיס הסמוך לו – תצורות גיאולוגיות שאינן קיימות במקומות אחרים. על העליה המפותלת במעלה העקרבים ועל המצלעות כמעט שלא היה ויכוח. בקטע השלישי, הגדול, בין מעלה תמר לנחל מרזבה, אין אולי מבנים גיאולוגיים יחודיים, כמו ההר החלק והמכתשים, אך הוא מדבר במלוא מובן המלה: מרחבים גבעות, מישורים של חוור ושל חצצים, גאיות, מעיינות קטנים, וכמובן – צמחי המדבר ובעלי החיים שלהם. בולטים כאן בתפוצתם שני מיני השיטה, ששימשו בעבר, בין היתר, בסיסים לקנים הגדולים של עזניית הנגב, דורס גדול, בן מין יחודי לארץ-ישראל, שנשמד כמעט. כאן חי חרדון הצב, זוחל מן הגדולים בארץ. שמורה זו היתה נתונה במשך שנים תחת איום – הקמת תחנת שידור ענקית "קול אמריקה", שהיתה הורסת את נופה, וקרינתה היתה מסכנת את בעלי החיים שבה. איום זה הוסר. עם הזמן יצורפו אליה גם גבעות שיזף.

חבצלת הנגב בחולות שממזרח למכתש רמון

שמורת מצוק הצינים ושמורת עשור הן שתי שמורות גדולות המחוברות ביניהן לרצף אחד. בשוליים המערביים של שמורת הצינים מצוי הגן הלאומי עין עבדת, המהווה חלק ממצוק הצינים וממערכת המעיינות הנובעים בו. שתי השמורות מצטיינות בתצורות גיאולוגיות, במבני שטח מעניינים ובניגודים חריפים. בין המינים השונים של בעלי החיים יצוינו היעלים החיים במצוק הצינים ונהנים ממי המעיינות הנובעים בו. בשמורה זו ובשוליה עוברות דרכים קדומות – דרכי הבשמים, שמילאו תפקיד נכבד בתקופה הביזאנטית. בהר ארדון מתחברת השמורה אל שכנתה – שמורת הר הנגב. **שמורת הר הנגב** היא הגדולה בשמורות, ונכללים בה מכתש רמון, המערכת הגדולה והגבוהה של הרי מרכז הנגב, מהר רמון והר גזרון בצפון עד הר כרכום בדרום. רום ההרים כאן מגיע ל-1,000 מ' מעל פני הים, כמות המשקעים גדולה יותר מזו של המדבר הסובב, וכך מהווה השמורה מעין מובלעת ערבית בנוף המדבר, עם צומח שונה. מצפון למכתש רמון פזורים מאות עצים גדולים וקשישים של אלה אטלנטית, במערבו ובדרומו עולים בעונתם העלים הגדולים של ריבס המדבר, ובאביב זוהר השטח בפריחה, שבולטים בה צבעוני המדבר ושמשון הדור.

מכתש רמון הוא הגדול והמורכב בין מכתשי הנגב, ובו מצויות השכבות

הגיאולוגיות הקדומות ביותר בארץ, פרט לאלה שבהרי אילת. יש בו שפע תצורות גיאולוגיות ותצורות נוף – קירות תלולים וצבעוניים, שכבות נטויות והפוכות, גבעות בזלת קדומה שנחשפו בתהליך הסחף שיצר את המכתש, גבישים גדולים של אבן חול ב"מנסרה", מאובנים שונים ועוד. לעולם החי הטבעי של המכתש, הכולל יונקים גדולים, ביניהם, כנראה, אף נמרים, נוספו בעלי חיים שגודלו בחיבר יטבתה ושחררו כאן – עדר של פראים, חמורי בר, שחיו פעם בארץ. עקב הציפיות למצוא בקרקעית מכתש רמון מחצבים חשובים, לא ניתן היה בשלב הראשון לכלול את כולו בשמורת הטבע, וכך נכללו בה רק קירותיו. לאחר שהתקוות נתבדו (נמצאו רק גבס, חול זכוכית וקאולין) נעשים מאמצים להכליל את כל המכתש בשמורה. בכך תיסלל הדרך להכרזת מכתש רמון וסביבתו לשמורה ביוספירית, המוכרת על-ידי המוסדות הבינלאומיים.

שמורת הנחלים הגדולים – צניפים, ציחור וחיון, בלב חלקו הדרומי של הנגב. עיקר יחודה במרחבים הפתוחים ובאפיקי הנחלים. לאורך האפיקים הללו מתפתחות מעין שדרות של עצי שיטה, והעלים של אלה הם המאכל העיקרי של צבי הערבה – בעל חיים שהיה נפוץ בנגב ונפגע קשות עקב ציד בראשית ימי המדינה. שמורה זו היא המדבר במיטבו.

שמורת הרי אילת בקצה הדרומי של הנגב. ממצפה סיירים בצפון ועד למפרץ אילת בדרום, ומגבול סיני עד עמק הערבה. הנוף כאן שונה מכל המוכר לנו בארץ: כאן הקצה הצפוני של המסיב הערבי-נובי, ועיקר ההרים כאן אינם משקעי גיר, כמו ביתר חלקי הארץ, אלא סלעים קדומים – סלעי יסוד, סלעים מותמרים ואבן חול. דמות ההרים והגאיות, חילופי הצבעים וצירוף המראות, שנכללים בו גם הרי אדום ומפרץ אילת, הופכים שמורה זו לתופעה יחודית ושונה משאר השמורות בנגב. היעלים סובבים כאן כבני בית, ביחוד בקניונים סביב עין נטפים, ומבעלי החיים האחרים יצוין חרדון הצב ההדור, שהוא צבעוני מאד וחי רק בהרים אלה. עמק הערבה העובר לאורך השמורה הוא מסלול ראשי של מעבר העופות הנוודים בין אירופה לאפריקה, ונצפים כאן בהמוניהם. לשמורה הזו צמודות שמורת ים אילת על עולם הדגים והאלמוגים, שמורת עין עברונה עם עצי דקל הדום המצרי, ושמורת יטבתה עם החיבר.

שמורות הנגב סומנו לראשונה, כחזון, בידי אנשי החברה להגנת הטבע עוד בראשית שנות החמישים. לאחר הקמת רשות שמורות הטבע, באמצע שנות השישים, הוגשה רשימת השמורות כתכנית שלמה, ומאז, במשך יותר משלושים שנה, נמשך התהליך המייגע של הכרזת השמורות והשמירה עליהן ועל ערכי הטבע של הנגב מפני גורמים שונים. גם השילוב של שמורה ושטח אש אינו מיטיב עם השמורות.

עם ההתפכחות מן התקוות המוגזמות למחצבים בנגב, ועם עליית ערכה של התיירות, הן תיירות פנים והן תיירות טבע, עולה ערכן של השמורות, וגדלה גם ההבנה בנוגע לחשיבותן. הולכת וגדלה ההכרה, כי המדבר אינו ארץ שממה שצריך "לכבוש אותה", אלא ערך בפני עצמו. מול האפשרויות המעטות בצפון המאוכלס בצפיפות, מהוות השמורות הגדולות של הנגב אוצר לאומי שאין ערוך לחשיבותו.

איכות הסביבה בנגב

דניאל מורגנשטרן

הנגב תופס כ־50% משטחה של מדינת ישראל. בשל דלילות אוכלוסייתו המונה פחות מחצי מיליון נפש (כ־8% מתושבי המדינה), הוא מוגדר לא אחת כ"ריק" ו"שומם". מיעוט התושבים בנגב נגרם לא רק בשל תנאי האקלים הקשים, שעליהם יודע האדם המודרני להתגבר באמצעות טכנולוגיות משוכללות של בנייה תרמית מבודדת ומשמרת אנרגיה, וכן באמצעות מיזוג אוויר וקירור, אלא בשל ריחוקו ממרכז הארץ וממוקדי הפעילות הכלכלית, ומהעדר מקורות תעסוקה.

בנגב מוצעים תנאי דיור מרווחים בבנייה צמודת קרקע. אין כמעט סמיכות מיידית של ישובים, והמרחק ביניהם לבין מקורות הזיהום או מפגעי הסביבה משתרע על עשרות ק"מ. ניתן היה לצפות, על כן, שלא ניתקל בנגב בתופעת סינדרום "NIMBY" (Not in My Back Yard), שפירושו "[הזיהום] לא בחצר האחורית שלי", האופיינית כל כך לשאר חלקי הארץ המיושבים בצפיפות.

מאז קום המדינה ב־1948 קרו דברים בנגב: בבקע ים המלח ובשולי המכתשים פותחו מפעלי כימיה כבדה, העוסקים בהפקת מחצבים (אשלג, ברום, כלור ומגנזיום מים המלח); פוספט מהמכתשים וממישור רותם; חול זכוכית מהמכתש הגדול, חרסית וחול במכתש רמון, עפרות נחושת בתמנע, נפט וגז בחלץ ובאזור ערד ועוד.

תעשיות אלה מותירות מהמורות ענק והררי מלח בבקעת סדום, ומחפורות באתרי הכרייה והחציבה. במחצית השניה של שנות החמישים הוקמה ברמת דימונה הקריה למחקר גרעיני, שאף "הפקיעה" מהנגב רצועת שטחי בטחון לא מבוטלת. הפגיעה הקשה ביותר בנגב התרחשה בעקבות הסכמי השלום שנחתמו עם מצרים בשנת 1979, נסיגת צה"ל מחצי האי סיני, והקמת מחנות צבא ושטחי אימונים ואש ברחבי הנגב (עד שנת 1982).

סגירתם של ארבעה שדות התעופה באיתם (שבפיתחת ימית), ברפידים, בעציון ובאופיר (שארם א-שיח'), אילצו את מדינת ישראל לא רק להקים שלושה שדות תעופה חלופיים ברמון, בעובדה ובנבטים, אלא, חמור מכך, להתכנס במרחבי הנגב ולהסתפק במרחב האווירי שלו וליעדו לשטחי אימונים ואש של חיל האוויר. מעבר לעובדה שבאזורים מסוימים בנגב עולים, כתוצאה מכך, מפלסי הרעש לממדים שמעבר לנסבל — היה צורך לחלק את מסדרונות האוויר ל"שכבות" ולאפשר שימוש בו זמני בשכבות גובה שונות — דבר המסכן את בטיחות הטיסה ומחייב נקיטת אמצעי זהירות מיוחדים.

הקמתו של שדה נבטים היתה יותר מכל פעילות אחרת כרוכה במאבק עם הבדווים, שטענו לבעלות על שטחים נרחבים שיועדו לשדה, לבין המדינה אשר חפצה לישבם בישובי קבע. הדבר נעשה גם מטעמי נוחות שלטונית, אך גם על מנת לנטרל טענות של קיפוח בהענקת שרותים נאותים, כיאה למדינה על סף האלף השלישי.

הר צין

באר שבע בירת הנגב סבלה מתכנון מוטעה של מיקום אזור התעשייה בשנות החמישים. אינג' סא"ל מאיר ב"ץ, איש סודו של דוד בן גוריון, נשלח על-ידו לבאר שבע כקצין הנדסה של פיקוד דרום. משהשתחרר מהצבא היה למתכנן מחוז הדרום של משרד הפנים, לצידו של דוד טוביהו, מייסדה של באר שבע העברית. ב"ץ לא שכח את תלמודו "מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמישים אמה", ו"אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר". ב"ץ איתר את אזור התעשייה של באר שבע דרומית-מזרחית לעיר, כפי שנהגו חכמינו ז"ל, אלא — וכאן מקור הטעות — הוא לא טרח לערוך סקר מטאורולוגי מקדים לאיתור כיווני הרוחות השכיחים בבקעת באר שבע, שכן בירת הנגב לא לחוף ימים תשכון, אלא בלב הארץ, ולאקלימה מאפיינים שונים לחלוטין. דווקא בבקעת באר שבע כיוון הרוח השכיח הוא מדרום-מזרח לצפון-מערב, וכך נמצאו תושבי העיר סובלים קשות מריחות מפעלי הברום ומכתשים, חרסה, וחסין אש. אין תימה שהוחלט להעתיק את המפעלים המזהמים 14 ק"מ דרומית-מערבית לעיר, לאזור התעשייה הארצי לתעשיות מזהמות שאותר ברמת חובב, למרגלות נחל סכר. הדבר נעשה בראשית שנות השבעים, וכך הוצאו מבאר שבע רוב מקורות הזיהום התעשייתיים שלה. אלא שבינתיים הבדווים שישבו קודם לכן בשוליו של עמק שרה, דרומה ומערבה, התקרבו דווקא אל ריכוז מקורות הזיהום מהפראים והמסוכנים במדינה, ברמת חובב.

בראשית שנות השמונים ה"חברה הממשלתית למבני תעשייה בע"מ" קיבלה על עצמה את הקמתו של אזור ארצי לאיסוף פסולת מסוכנת, שהועבר לימים לתפעולה של חברה שהוקמה במיוחד לשם כך תחת השם "החברה לשרותי איכות סביבה (רמת חובב) בע"מ", המפעילה את האתר עד היום. גם כאן לא נערך סקר גיאולוגי מקדים

בטרם הוחלט לרכז ברמת חובב את מכלול גורמי הזיהום הסביבתיים הפעילים והמורכבים ביותר. היה זה מעין "קוקטיל" של כל החומרים המסוכנים (חמ"ס), החל מממיסים, שאריות דלקים, חומצות מלחים, בוצות שונות ומשונות ועד לתמלחות של מתכות כבדות.

תחילה רוכז החמ"ס במחפורות שהכילו אלפי חביות ברזל, אשר לא אחת החלידו ואיפשרו לתמיסות הרעילות לדלוף ולהיספג בקרקע עד הגיען לאותן שכבות של שבר גיאולוגי הקיים באתר. מכאן ועד לזיהום מי התהום המרחק היה קצר.

טרם שכחנו את ההתפוצצויות, שארעו באתר האחסון, כאשר ארעה תקלה בטיפול בחביות שהכילו שאריות של ליתיום, שהיא מתכת כבדה המשמשת, בין השאר, לייצור סוללות נטענות מחדש. גם ריכוז מפעלי התעשייה הכבדה ברמת חובב, ובמיוחד תרכובות ברום ומכתשים, אך גם מפעלים כמתק, טבע ואחרים, פולטים לאוויר מזהמים בכמויות אלה או אחרות שטרם נוטרו ונוטרלו.

באותו זמן בערך שהוחלט ליעד את רמת חובב כמרכז ארצי לתעשיות מזהמות ומסוכנות, רזרבות הפוספט בשדות הכריה של אורון דרומית-מזרחית למכתש הגדול, עמדו על סף מיצוי. הוחלט לעבור ולהפיק מסלעי פוספט בשני אתרים נוספים בנגב: במישור רותם – עבור מפעל רותם דשנים, ובנחל צין – עבור המפעל החדש שעתיד היה להחליף את מפעל הפוספט הראשון שבאורון, במפעל גדול, חדיש יותר ופועל בשיטה יבשה – מול השיטה ה"רטובה" שהיתה נהוגה במפעל אורון. להחלטה היו מספר רכיבים: הקמת המפעל בנחל צין; המשך סלילת הברזל מאורון לצין, תוך עקיפת רכס חצרה מדרום; ואחרונים ופחות חביבים – איתור שטחי כריית הפוספט והשטחים להטמנת האפר הנותר.

וראה זה פלא: תוואי הרכבת הוכתב על-ידי מגבלות הטכנולוגיה שלא איפשרו שיפוע הגדול משלושה פרומיל, ועל כן עבר במסלול היקפי ופגיעתו הנופית היתה מזערית. גם המפעל אשר מוקם בחלקו הרחב של נחל צין, שרוחבו עולה על 6 ק"מ לא היווה בעיה. נותרה הבעיה של בחירת אתר הכריה. זכורני איך רצה הגורל והבחירה נפלה דווקא על הר צין. זהו אתר יחודי באגן נחל צין, אשר מרום פסגתו בגובה 144 מ' ניתן להתרשם מעוצמת מורדותיו הדרומיים-מזרחיים של ההר החלק, מממדיה של בקעת צין, וחשוב מכל – ההר עצמו, המצטיין ביחוד גיאולוגי וגיאומורפולוגי, כמו גם שדה הבולבוסיים הסמוך.

כדי להציל את הר צין מדחפורי הענק של מפעל הפוספטים בנגב, הזעיקה החברה להגנת הטבע את חבריה, שירדו לנגב לסוף שבוע של טיולים להיכרות עמוקה יותר עם יחודו של הר צין ועם הבעייתיות של איתור שטחי הכריה. טיולים אלה ריכוזו כ-500 מטיילים-מפגינים, אשר במו רגליהם הצליחו להציל לא רק את הר צין, אלא גם את "שדה הבולבוסיים" הסמוך, הזרוע באלפים רבים של סלעי צור בצורת בולבוסיים גדולים, שמשקלם מגיע לעשרות ק"ג האחד, ואשר היווצרותם היא חידה גיאולוגית עד עצם היום הזה, למעט העובדה שהם נוצרו בסביבה של שקיעת ימות קדומות.

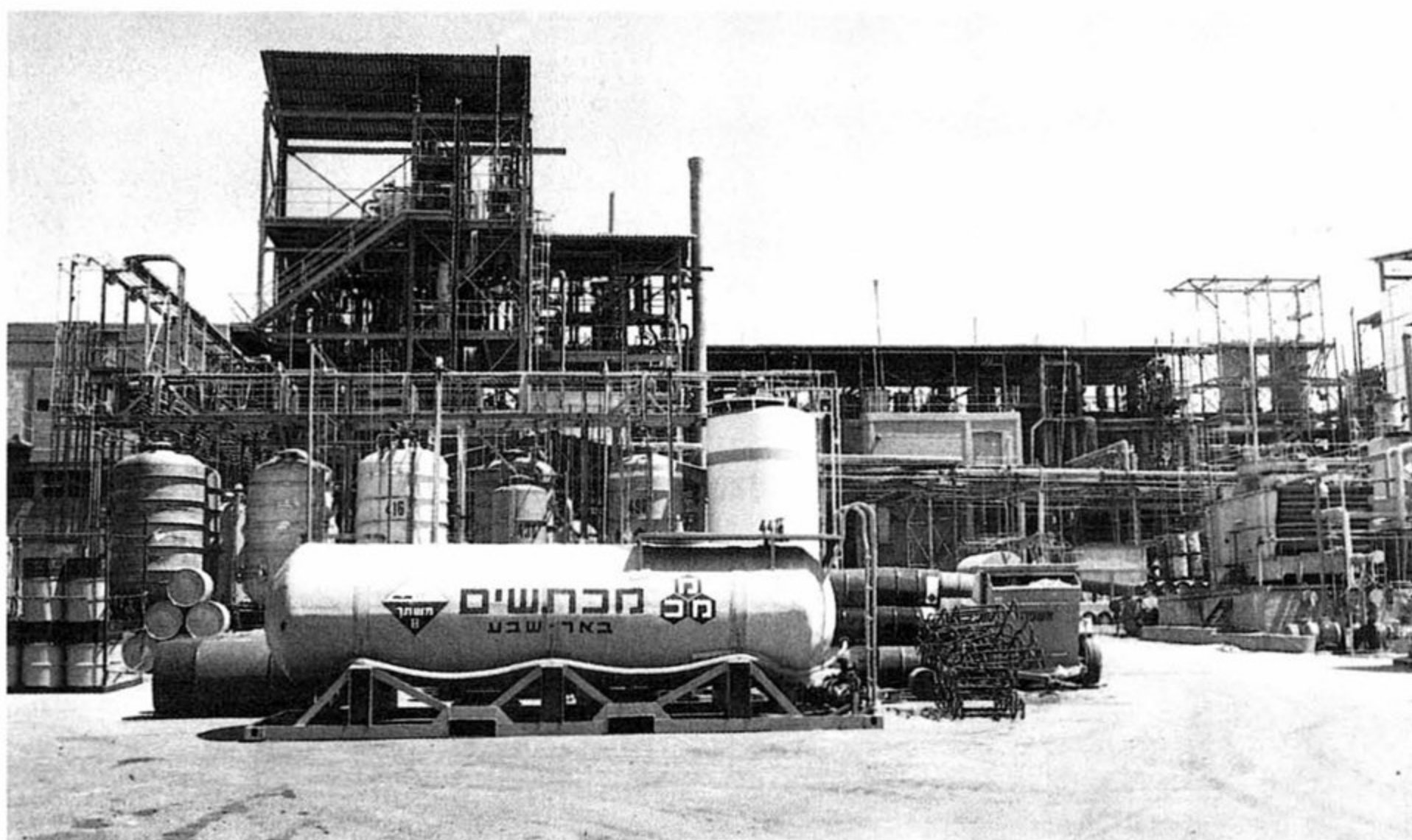
אורון מחזירה אותנו לאמצע שנות התשעים, כשגורמים שונים ובהם נמל התעופה בן גוריון וערי גוש דן, נאבקו באתר ההטמנה הגדול בארץ, חיריה, שהכיל כבר אז כ-20-23 מיליון טון אשפה, והתנשא לרום של 89 מ' מעל פני הים. בשל מדיניות כיסוי בלתי נכונה ובלתי מספקת, משך אתר חיריה עופות רבים לסביבתו, עד כי בעונות

הנדידה בסתיו ובאביב היה לשמורת טבע של עופות, אשר היוו סיכון בטחוני לתנועת המטוסים אל נמל התעופה בן גוריון וממנו. היו, כמובן, גם גורמים נוספים שהיו מעוניינים בסגירתו של אתר חיריה ובהפיכתו לאזור פיתוח אורבני, ובראשם "כרישי הנדל"ן". כולם חברו יחדיו והפעילו לחצים אדירים על בעלי האתר – "איגוד ערים דן לתברואה ואיכות הסביבה", המשותף ל-12 רשויות מקומיות בראשותה של עירית תל אביב – יפו. "מה הקשר בין אורון שבנגב לחיריה שבפאתי תל אביב"? ישאל בצדק הקורא התמים. ובכן, המשרד לאיכות הסביבה איתר כ-5 ק"מ צפונית-מערבית לבאר שבע, לא רחוק משדה תימן, את "אתר דודאים ב", בשל סמיכותו המיידית לאתר ההטמנה של הפסולת המוצקה (אשפה) המופעל בידי המועצה האזורית בני שמעון עבור באר שבע והעיירות שדרות, נתיבות ואופקים, וכן עבור קרית גת ואשקלון ומספר מועצות אזוריות.

כי זאת לזכור, בירת הנגב של שנות התשעים הראשונות שוב אינה ישוב קטן. זוהי עיר גדולה ובה אנשי תרבות, מדע ומחקר ומודעות עצמית ומנהיגות מקומית המסוגלת לקבל החלטות ולהוביל מאבקים ציבוריים. באר שבע באותן השנים היתה בשיא תנופת הפיתוח לקליטת גלי העליה ההמונית מחבר המדינות. מנהיגיה סברו, כי הקמת אתר ארצי לסילוק פסולת מוצקה בקרבתה יפגע בדימויה כבירת הנגב. הם הקימו ועד פעולה ציבורי, שבראשו עמדו ראש העיר יצחק (איז'ו) רגר המנוח ותבדל"א חברת מועצת העיריה הגב' מרים טירקל. הם גייסו לצידם את ח"כ יהושע מצא, יו"ר ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, את התקשורת האלקטרונית, מאות מקרב השכבות העליונות של בתי הספר בבאר שבע, וכמובן את הארגונים הירוקים הארציים, שסייעו להם במאבקם. אפילו כותב שורות אלה נשכר כדי להכין דו"ח שינתח את ההשפעות התחבורתיות של האתר על באר שבע ועל מערך הדרכים בנגב. המאבק הקשה והנמרץ הוליד, כצפוי, חלופות בדיקה שהישימה והמתאימה שבהן היתה באתר המכרות הנטושים של שדה הפוספטים באורון.

בלחץ הגופים הירוקים והמאבק הציבורי העיקש, נאלצה הממשלה להקצות תקציבים לבדיקת אפשרות טכנו-כלכלית של הפיכת מכרה אורון לאתר ההטמנה הארצי. קבוצת מומחים, שהח"מ נמנה עליה סברה, כי אתר אורון הוא האתר האידיאלי, שכן הוא מחובר לרשת מסילות הברזל של הארץ כולה ויאפשר הובלת האשפה בצורה נאותה ברכבת – מה שאינו אפשרי באתר דודאים, שבו רק ההשקעות בתשתית הרכבתית עשויות לעלות על 30 מיליון דולר. באתר אורון אין מקורות מים העלולים להזדהם, ושלישית – בהיותו מרוחק מכל ישוב, אינו נגוע בסינדרום NIMBY.

שאפתנותם של מי שעמדו אז בראש המשרד לאיכות הסביבה, להשיג את האישורים הדרושים להפעלתו של אתר דודאים במועצה הארצית לתכנון ולבנייה, הביאה לכך שלא ויתרו. "בצר להם" פנו לחיל האוויר וביקשו את "התערבותו" להפלתו של אתר אורון, בטענה כי ריכוז העופות בסביבתו יסכן את בטיחות מטוסי הקרב המשתמשים בשטחים הסמוכים כשטחי אש ואימונים. כך נפל אתר אורון בשל הווטו שהטיל עליו חיל האוויר, ונולד אתר רותם (צפע), שהבדיקות לגביו טרם הסתיימו עד היום, ובינתיים... פורחים העסקים ב"גני הדס". זהו השם שניתן לאתר דודאים ב, אליו מובילים את אשפת גוש דן במשאיות, כמובן.

מפעל "מכתשים" באזור התעשייה של באר שבע.
מיקומו גרם למטרד חמור לתושבים

כאמור, עם נסיגת צה"ל מסיני מוקמו מרבית בסיסי האימונים במרחבי הנגב. לא רק הבסיסים עצמם, אלא גם שטחי האימונים ובכלל זה שטחי האש. לפיכך, הם סגורים לכניסה בפני כל טייל או מבקר, למעט שלושה חריגים בשנה: בחופשות הפסח, בסוכות ובחנוכה. אז נפתחות שמורות הטבע הנפלאות בפני ציבור המטיילים, היכול ליהנות באופן מוגבל משכיות החמדה כאשר בתוך פזורים שרידי פגזים, פצצות, נפלים שטרם התפוצצו, ושרידי כלי משחית וכלי רכב אשר משמשים כמטרות נייחות בזמן האימונים. הציניקנים יאמרו, שמזלנו שחלקים ניכרים מהנגב הדרומי הוכרו כשטחי אימונים וכשטחי אש, שאם לא כן כבר היו לטרף לכרישי הנדל"ן, שהיו מנסים לגייסם כדי להרבות ממון מעסקאות נדל"ן דשנות.

בין כך ובין כך מתקיימת הדיאלקטיקה המתמדת שבין השימור באמצעות ההכרזה כשמורות טבע או כשמורות נוף לבין השימור הבלתי ישיר באמצעות ההכרזה כשטחי אימונים וכשטחי אש. השני, הכפוי, אינו אידיאלי, אך בראיה ארוכת טווח יש עמו גם יתרונות הנובעים ונגזרים מעובדת היות בטחון ישראל וכל הקשור אליו עדיין טאבו שרק מעטים מעזים לערער עליו. לא נגלה כאן סוד, כי באין די שטחי אימונים בנגב וברמת הגולן, אנו נאלצים כבר מזה שנים לשלוח את טייסינו ומפקדי השריון והתותחנים להתאמן בשדות תורכיה ובשדות ארה"ב הנרחבים.

בעשור האחרון התארגנו יוזמות פרטיות וציבוריות, כדי להפיק מהנגב, ולא רק מבקע ים המלח ומהקצה הדרומי של הערבה (אילת וסביבותיה) יתרונות כלכליים המתמקדים בתיירות ונופש, בעיקר טיולי טבע, בין השאר לקבוצות וארגונים בעלי דרישות יחודיות. כך קמות בנגב חוות בריאות במדבר וטיולי אתגר וטיולי ג'יפים וטרקטורונים וכד'. אין זה קל לסנן מתוך המכלול את החיובי והבלתי מזיק, משום שרק מתבודדים, תמהונים והוליסטים למיניהם לא יספקו היצע מספיק שיצדיק כדאיות

כלכלית להקמת מוקדי איכסון ומרכזי הפעלה. הגיפים והטרקטורונים, כאשר הם סוטים משבילים קיימים, מותירים עקבות שבתנאי הנגב לא יעלמו גם לאחר שנים רבות, וגורמים לנזק מתמשך. מאידך גיסא, כל טענה המושמעת כלפיהם נתקלת בהתנגדות עזה מצד פרנסי הרשויות המקומיות, המעודדים יוזמות חדשות.

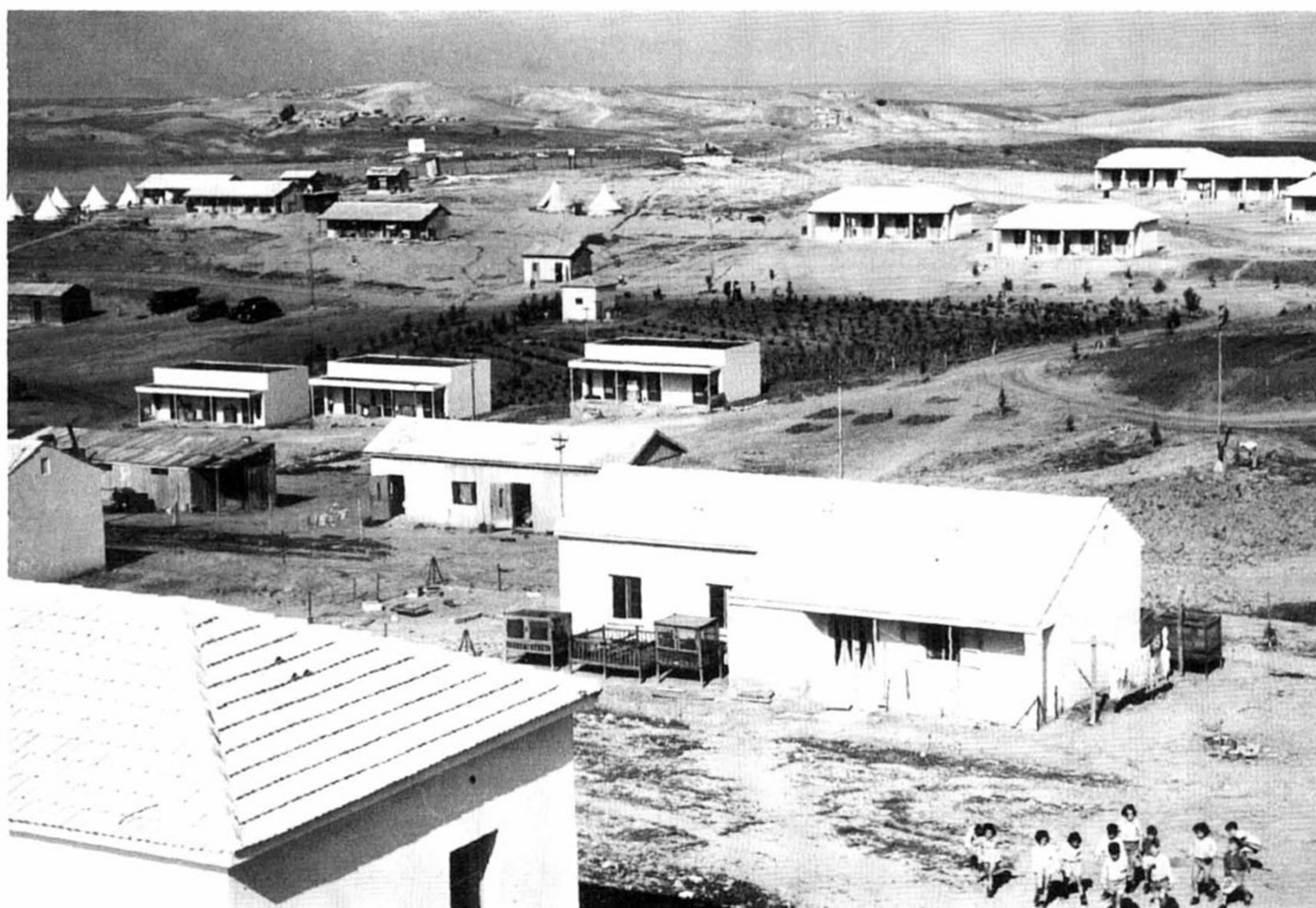
פיתוח אתרי תיירות לאיכסון תיירותי, כמו גם ישובים חדשים או הרחבת ישובים קיימים, חורצים בנופי הנגב דרכים חדשות באזורים שהיו מיוחדים באופיים הבראשיתי. שהרי הללו דורשים מתיחת קווי תקשורת ומים ואספקת אנרגיה וטיפול בשפכים, שיפגעו באופיו של הנגב.

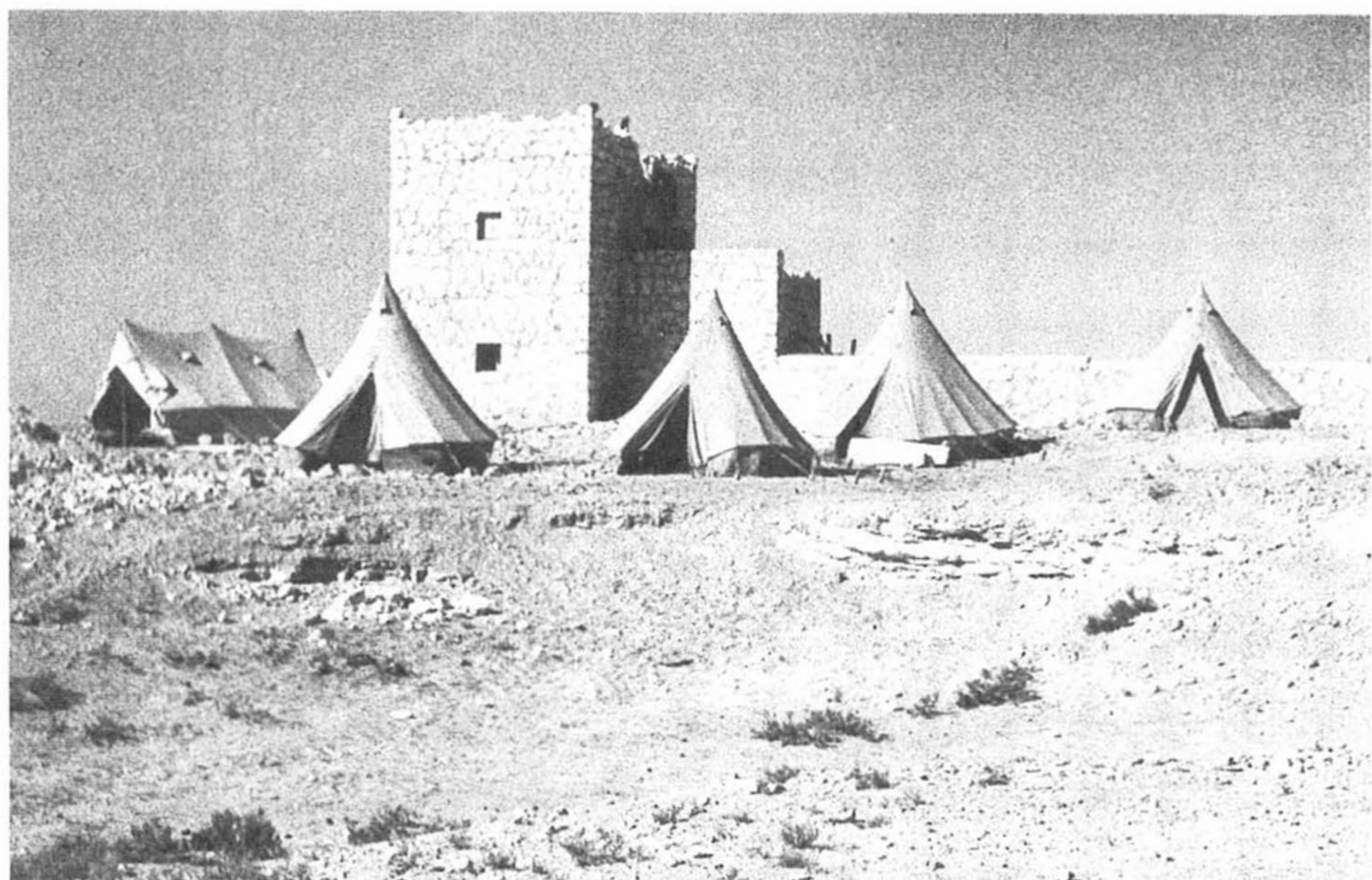
כאן עלינו להתמודד במלוא חריפותה בסוגיה של שימור מול פיתוח, כל פיתוח יהא אשר יהא. רבות נשמעת הטענה, כי למרחבי הנגב יש פוטנציאל בלתי מוגבל: לא רק של אשפה ופסולת, אלא גם של תיירים וצבא, תעשייה ואוכלוסיה, ו...אפילו של שלום. עד כדי כך הגיעו פני הדברים, שהיה מי שהציע, באחד השלבים האחרונים של המו"מ עם הפלסטינים, לוותר על 150 קמ"ר מחולות חלוצה לטובת הפלסטינים כדי לאפשר לשמור על שטחים חיוניים ביותר ביהודה ובשומרון. מי שהציע זאת הוא לא אחר מאשר ראש הממשלה לשעבר, אהוד ברק, ובעשותו זאת ביטא יחס הממעט בחיוניותם וערכם של חולות חלוצה. שמא לא שמע על מעיינות גאותרמיים הנובעים במושב קדש ברנע ובכמהין? על חקלאות במים מליחים המשגשגת שם, ועל אפשרויות למינוף הפוטנציאל החקלאי של האזור? ודאי לא שמע על פרופ' מרדכי לפידות, אשר הציע עוד בשנות השבעים, הטמנת הפסולת האורגנית של גוש דן כמצע מטייב קרקע בחולות חלוצה, כדי להכשירם לגידולים חקלאיים! אין זה סוד שענף ההדרים עוקר מהשרון ומשפלת יהודה אל חבל הבשור ומרחבי הנגב, וכך גם רפתות רבות. כל שדרוש הם מים מושבים בכמות מספקת ובאיכות סבירה. שאר הנתונים הטבעיים מצויים בנגב ממילא.

ומי מאתנו אינו זוכר את מפעל תעלת הימים או בשמו העממי, "תעלת ים תיכון ים המלח", שאמורה היתה לעבור באחד משלושה נתיבים חלופיים שבין זיקים לפיתחת ימית — לים המלח? אין ספק, כי כרייתה היתה משנה את פניו ודמותו של הנגב לבלי הכר: יצירתם של גופי מים מלאכותיים באזור חולות חלוצה וברמת הנגב, בין ערד לדימונה וירוחם, היתה יוצרת, בראש ובראשונה, מיקרו אקלים נוח יותר ומאפשרת פיתוח ישובים ופיתוח תיירות בשונה מהנעשה כיום. אך מעבר לכל אלה — החזרת ים המלח ובקעת סדום לממדיהם שמלפני תהליך ההתייבשות המואץ הפוקד אותם מזה שלושה עשורים אחרונים. כי אובדן שנתי של כ-650 מיליון מ"ק מים המופנים למוביל המים הארצי, לירדן ולמפעלי העיור והירמוך, גורמים להתייבשות ים המלח, לנסיגה המסוכנת שלו תוך יצירת תופעת הבולענים, שנגרמת כתוצאה מהמסת שכבות המלח התת קרקעיות.

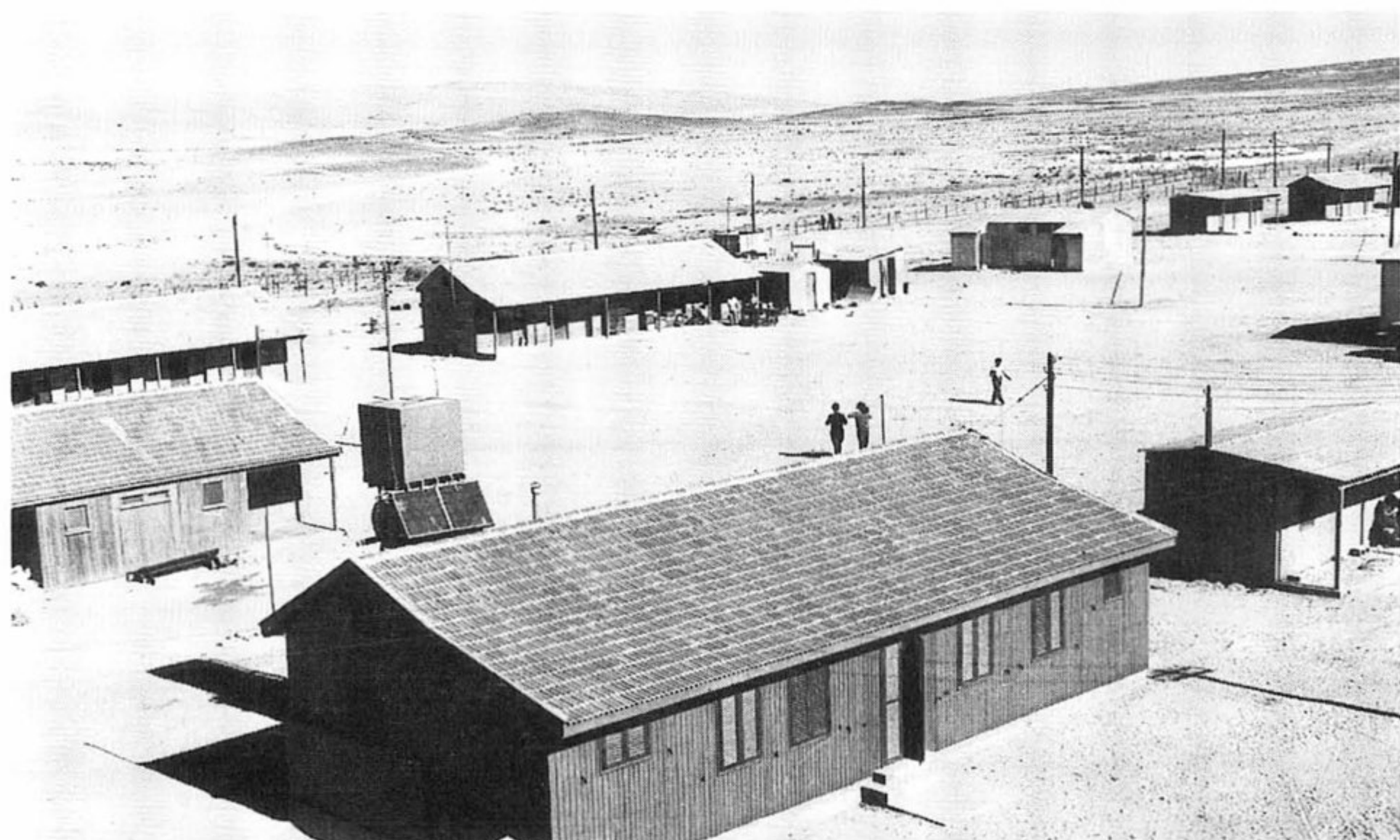
סיכומו של דבר: הנגב הוא המקום היחיד בארץ שבו נותרו שטחים פתוחים רחבי ידיים, אך גם הם אינם עוד בלתי נדלים כפי שהיו. הצרכים הגדלים עם הזמן, מחייבים לנהוג בו משנה זהירות, כדי שנוכל ליהנות מהפוטנציאל הגלום בו — לרווחתנו ולמען הדורות הבאים.

התיישבות בנגב

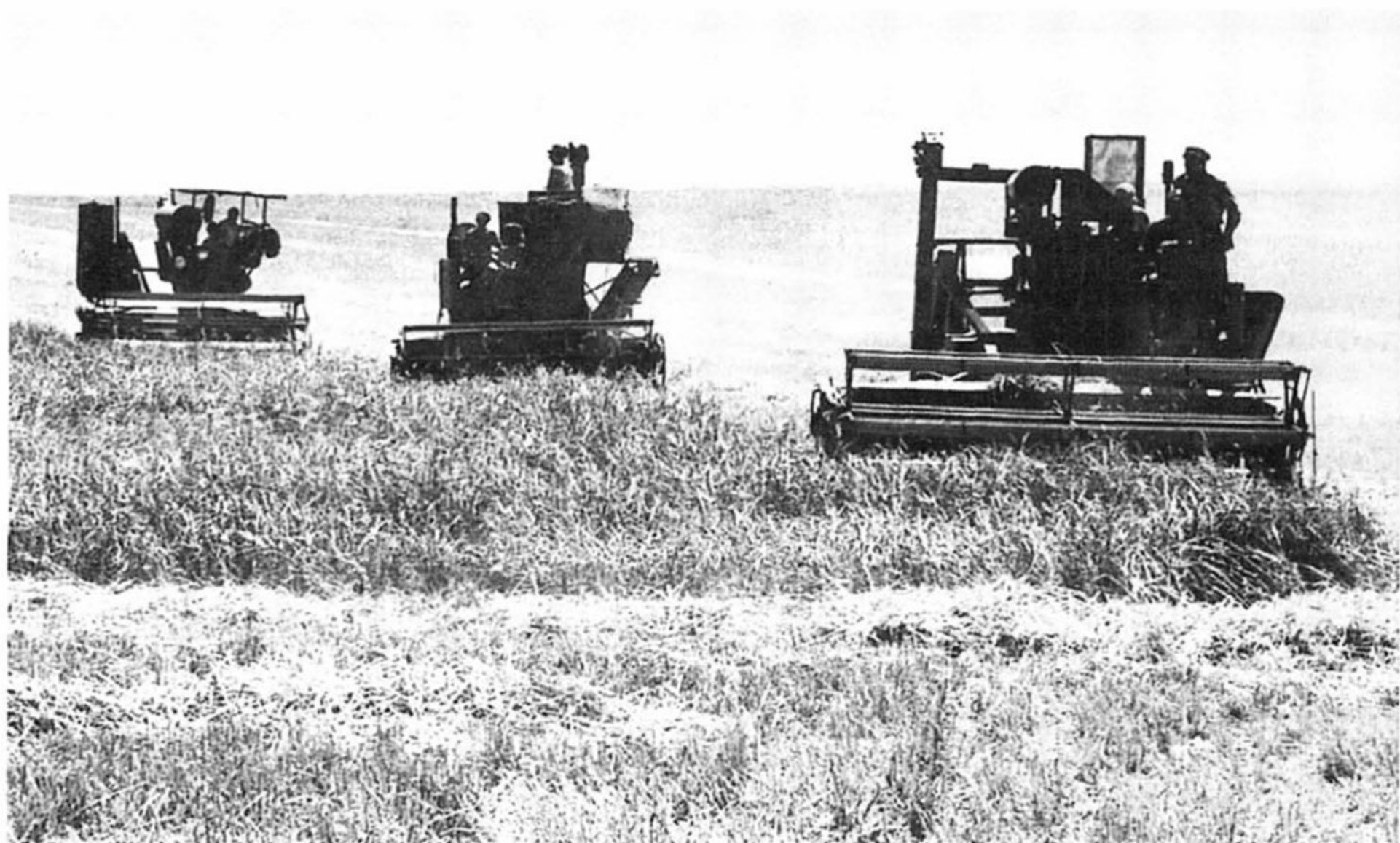

מצפה רביבים, 1944

קיבוץ שדה בוקר, חורף 1953

בעמ' קודם: רוחמה — הישוב היהודי הראשון בנגב שנוסד כחווה חקלאית ב־1911. צילום מ־1946

לתולדות ההתיישבות החקלאית בנגב

זאב זיוון

ההתיישבות החקלאית בנגב כוללת קיבוצים, מושבים, חוות חקלאיות, בתי ספר התיישבותיים, ישובים קהילתיים, מרכזים כפריים, שכונות קהילתיות ובודדים. המגוון מתרחב מעשור לעשור, בהתאם לנסיבות ולרוח הזמן.

ההתיישבות בנגב לא החלה עם הקמת המדינה. קדמו לכך נסיונות רבים, כמו המסע של משלחת הרצל לאל עריש בשנת 1903, שנועד לבדוק את סיכוי ההתיישבות היהודית באזור, ונסיונם של יוצאי הגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה להאחז באזור ערד, או מסעם של נציגי ה"שומר" לדרום אדום, לתור שם אחר קרקעות להתיישבות. ערב מלחמת העולם הראשונה הוקמה ברוחמה שבצפון הנגב, בכספי יהודים ממוסקבה, החווה הלאומית הראשונה. לאחר מלחמת העולם הראשונה התמקדה פעילות התנועה הציונית בצפון. בנגב, לעומת זאת, לא נרכשו אדמות; "שנות העשרים — המחדל הציוני הגדול", כונתה תקופה זו בידי אחד החוקרים. רגע האמת לגבי הנגב הגיע בעת החלטות ועדת הלורד פיל (1937). הוועדה ביקשה

למעלה: קציר בנגב, 1952

לחלק לראשונה את הארץ, וגבול ההתיישבות היהודית עבר בדרום השפלה. בן גוריון "גילה" את הנגב מעט לפני כינוסה של ועדת פיל. הוא סייר באום רשרש בשנת 1935 והתרשם מהסיכוי לחידושן של ערבים גבר והמשלחות הימיות לתרשיש, ומהמרחבים העצומים (12.5 מיליון דונם), הפתוחים להתיישבות. יישוב הנגב נועד בין השאר להציל את יהודי אירופה ערב מלחמת העולם השנייה ולשמש תשובה לבריטים, שגרסו כי לא ניתן להכניס עוד ולו "זנבו של חתול" לארץ-ישראל, שמנתה אז כ-350 אלף יהודים. לארכיאולוגיה היה מקום לא מבוטל באשר להתיישבות בנגב. החוקרים התווכחו ביניהם על מספר התושבים של ערי הנגב הקדומות. יכולתם של הביזאנטים לקיים שש ערים בנגב, לרבות חוות וכפרים, עוררה ביישוב היהודי תקוות להפרחת הנגב, בלי העימותים עם היישוב הערבי בצפון הארץ ובמרכזה.

בשנת 1939, השנה שבה עלו על הקרקע יישובי "חומה ומגדל", עלה להתיישבות קיבוץ נגבה. לא היה זה עדיין הקיבוץ הראשון בנגב, אך מיקומו ושמו בישרו את העתיד לבוא.

שנות הארבעים כונו בפי יוסף ויץ, אבי המצפים ואיש קרן קימת, בשם "תקופת הסער". היישובים הראשונים היו קיבוצי צפון-מערב הנגב – דורות, ניר עם, יד מרדכי, גברעם, בארות יצחק, רוחמה וגת. במאי 1943, חודש לאחר מרד גטו ורשה, עלה להתיישבות באבו זבורה שבחולות מערב הנגב גרעין ארץ-ישראלי ג' של "השומר הצעיר". המצפה החדש נקרא גבולות. אחריו עלו מתיישבי רביבים ובית אשל. פריסתם הגיאוגרפית של שלושת המצפים הראשונים בחולות במערב, ברמת הנגב בדרום ובבקעת באר שבע במזרח, מבטאת את יעודם: לבחון את סיכויי ההתיישבות בנגב לאזוריו. אנשי המצפים עסקו בנסיונות חקלאיים ראשונים, באיסוף מי נגר, בלימוד תנאי האזור משכניהם, וניהלו יחסי שכנות טובים עם שבטי הבדווים בסביבה.

צעד היסטורי חשוב ביישוב הנגב נעשה במוצאי יום כיפור תש"ז/1946. במסגרת מבצע "נגב", שעליו פיקד מטעם ה"הגנה" יוסף אביר, עלו להתיישבות בשפלה הדרומית ובנגב 11 יישובים חדשים, מקדמה וגלאון ועד נבטים במזרח, נירים ואורים בדרום-מערב. תשע מהנקודות החדשות היו גרעיני התיישבות קיבוציים, ורק תקומה ונבטים היו מושבים. המתיישבים נמנו על כל זרמי ההתיישבות: לחצרים עלו חניכי הצופים ולנבטים גרעין מעולי עירק; לנירים עלה גרעין השומר הצעיר, ואילו לבארי עלו חניכי הצופים ב'; לתקומה, כמו לכפר דרום, עלו חניכי הפועל המזרחי, ואילו את משמר הנגב ושובל חילקו ביניהם חניכי הנוער העובד והשומר הצעיר.

מפעל חשוב היה הנחת שני צינורות המים מבארות ניר עם, שאותרו בידי הגיאולוג לאו פיקרד. הצינור המערבי נמתח לכיוון נירים, והמזרחי – לחצרים. הצינור הדק (שישה אינץש בלבד), היה קו החיים שחיבר בין היישובים ואיפשר להם קיום יומיומי, לצד נסיונות ראשונים בחקלאות שלחין במקום שאין בו כדי לקיים חקלאות בעל.

בשנה שלאחר מכן הגיע לדרום גל התיישבות נוסף, שנועד לחזק את היישובים הקיימים ואת האחיזה בנגב. לא הבסיס הכלכלי הכתיב את צעד, אלא העימות הצבאי הצפוי. כך עלו מבטחים וצאלים, סעד, שדה עקיבא (היא גבים) ועלומים. ב-19 בנובמבר 1947, ערב החלטת האו"ם על חלוקת המדינה, עלו רמת נגב וחלוצה, שכנות לרביבים. השמות אינם מוכרים בחלקם, משום שימי המצור והמלחמה היו מבחן לכוח עמידתם של היישובים ולא כולם עמדו בכך.

קיבוץ נגבה, מראשוני הישובים בספר הנגב, אביב 1942

מצפה גבולות, ראשון המצפים בנגב

ישובי הנגב הוקמו ערב הקמת המדינה כשלוחי המוסדות המיישבים, במימון שהעמידו לרכישת הקרקע וליצירת תנאי קיום מינימליים. הם חיו בתחושת בדידות, במחסור במים, בהעדר דרכים ובאמצעי תעבורה, קשר וסיוע בשעת צורך. התנאים הוחרפו מדצמבר 1947 ועד לכיבוש באר שבע והסרת המצור מישובי הנגב, באוקטובר 1948. הקשר בין הישובים למפקדת חטיבת הנגב, ששכנה במחנה "מקורות" בניר עם, נשמר באמצעות טייסת הנגב. תנאי המלחמה והמצור היו קשים: מחסור במזון ובמצרכים, פעילות בטחונית והזנחת המשקים בעקבותיה, ניתוק מהמשפחות וחוסר הבהירות לגבי העתיד – כל אלה הביאו להחלשת הישובים ולעזיבות.

תקווה לפיתוח כלכלי

בתום המלחמה נותרו ישובי הנגב מיעוט מבודד וחלה נסיגה בישובים. נבטים, בית אשל, רמת נגב ועלומים, כמו גם כפר דרום שנעזב בלחץ הצבא המצרי, נעלמו מהמפה. ישובים אחרים נעקרו ממקומם בשל תכניות פיתוח או תקווה לשיפור כלכלי. היו שהרחיבו את ישובם ועברו מקום. אורים, למשל, עקרה לתחנת המשטרה הבריטית בעימרה מטעמי בטחון; חלוצה עברה למשאבים משיקולים אסטרטגיים של שליטה על הציר מבאר שבע לסיני. רוב הישובים נזקקו אחרי המלחמה לתגבורת וציפו לפיתוח כלכלי. הם סיימו את תפקידם כמשלטים במלחמה, והפכו ברובם לישובי ספר וכחלק מההגנה המרחבית בשנים הבאות.

בשנים הראשונות לאחר קום המדינה היו בנגב שלושה גורמי התיישבות: קיבוצי הספר, מושבי העולים והישובים הראשונים בנגב הדרומי. ישובי הספר הוקמו לאורך הגבולות החדשים. בנגב היו אלה, בשלב הראשון בעיקר, הקיבוצים לאורך גבול רצועת עזה, מארז שבצפון ועד לניר יצחק בדרום. בין אלה בולטת ההאחוזת הראשונה של הנח"ל, נחלאים א', היא קיבוץ נחל עוז. הדי אותם ימים משתקפים בהספרו של הרמטכ"ל משה דיין למא"ז נחל עוז, רועי רוטברג, שנפל על קו הגבול בקיץ 1956:

"רועי רוטברג... אשר הלך מתל אביב לבנות את ביתו בשערי עזה, להיות חומה לנו. רועי – האור שבלבו עיוור את עיניו ולא ראה את ברק המאכלת, הערגה לשלום החרישה את אוזניו ולא שמע את קול הרצח האורב. כבדו שערי עזה מכתפיו ויכלו לו".

החקלאות בקיבוצים נשענה על גידולי שדה, בעיקר פלחה, שהשתרעה על שטחים נרחבים. כדי לעבד שטחים נוספים הגיעו לנגב צוותים מקיבוצים בצפון. אלפי דונמים עובדו בעזרת ציוד שנרכש בארה"ב בכספי המלווה האמריקאי. משק החי, המטעים והשלחין התפתחו בהדרגה עם השנים.

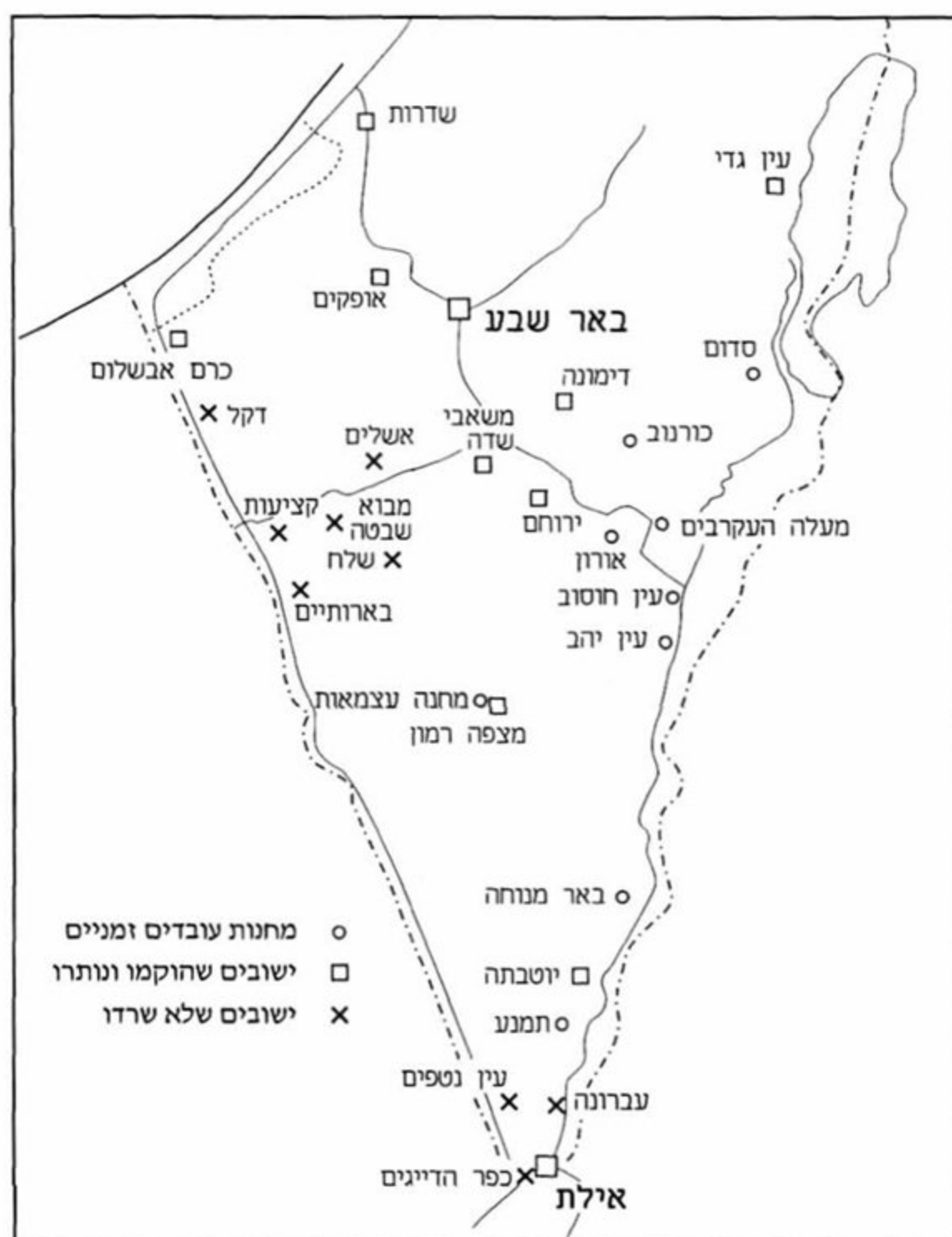
מושבי העולים בנגב

מושבי העולים הוקמו על-ידי "מפעלי הנגב", שבו פעלו במשותף המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית וקרן קימת. התכנית הארצית להקמת מושבי העולים בסיוע המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית ומשרד החקלאות, נקראה "יישובה של הארץ"; מחברה היה מנהל המחלקה להתיישבות, רענן ויץ. כך קמו ה"אימרות" וה"שובלים" ומושבי "יחדיו", שהיו עם השנים לגילת, מסלול, פטיש, ברוש, תדהר, תאשור וישובים רבים נוספים.

רוב הישובים ידעו ימים קשים בראשיתם: מחסור במים, התקפות הפידאיונים, מחסור בשרותים בסיסיים ובמצרכים, ומעל לכל – התקשו להוציא לחם מן הארץ. הדרך לבניית דור מתיישבים עצמאי הנושא את עצמו ודבק באדמתו לוותה בקשיים רבים. לקריאתו של בן גוריון, נחלצו בני המושבים הוותיקים והקיבוצים. הם קיבלו על עצמם לחיות עם העולים במושביהם החדשים ולהדריך אותם בעבודה חקלאית ובקיום אורח חיים נאות – משמירת לילה ועד לסדרי מינהל תקין. המתיישבים החדשים היו ממגוון רחב של גלויות: בטחה ופדויים יושבו בידי עולים מתימן; ברנן החליפו קראים שעלו ממצרים את התימנים; בנבטים החליפו עולי קוצ'ין את עולי הונגריה; במסלול היו הראשונים יוצאי פרס; עולי כורדיסטן ישבו תחילה ביכני ואחר כך פינו מקומם לעולים מתימן; אנשי מבטחים מכורדיסטן עברו לאשכול ובמקומם באו עולי מרוקו.

לצידם קמו ישע ועמיעוז, והרשימה ארוכה. רבים לא עמדו בלחץ ובמצוקה ונטשו. לוי אשכול, ראש המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, שימש כתובת ומשען למתיישבים החדשים במצוקתם. המוסדות ליוו את המתיישבים, דאגו למחסורם ולהדרכה חקלאית. במקומות אחדים הופעלו תחנות טרקטורים אזוריות, שאיפשרו עיבוד מרוכז של השדות, והבטיחו למתיישבים הכנסה בסיסית לקיומם. היום יש בנגב 71 מושבים, רובם מושבי העולים לשעבר, ובהם 28,000 תושבים, שהם 48% מהאוכלוסיה הכפרית בנגב.

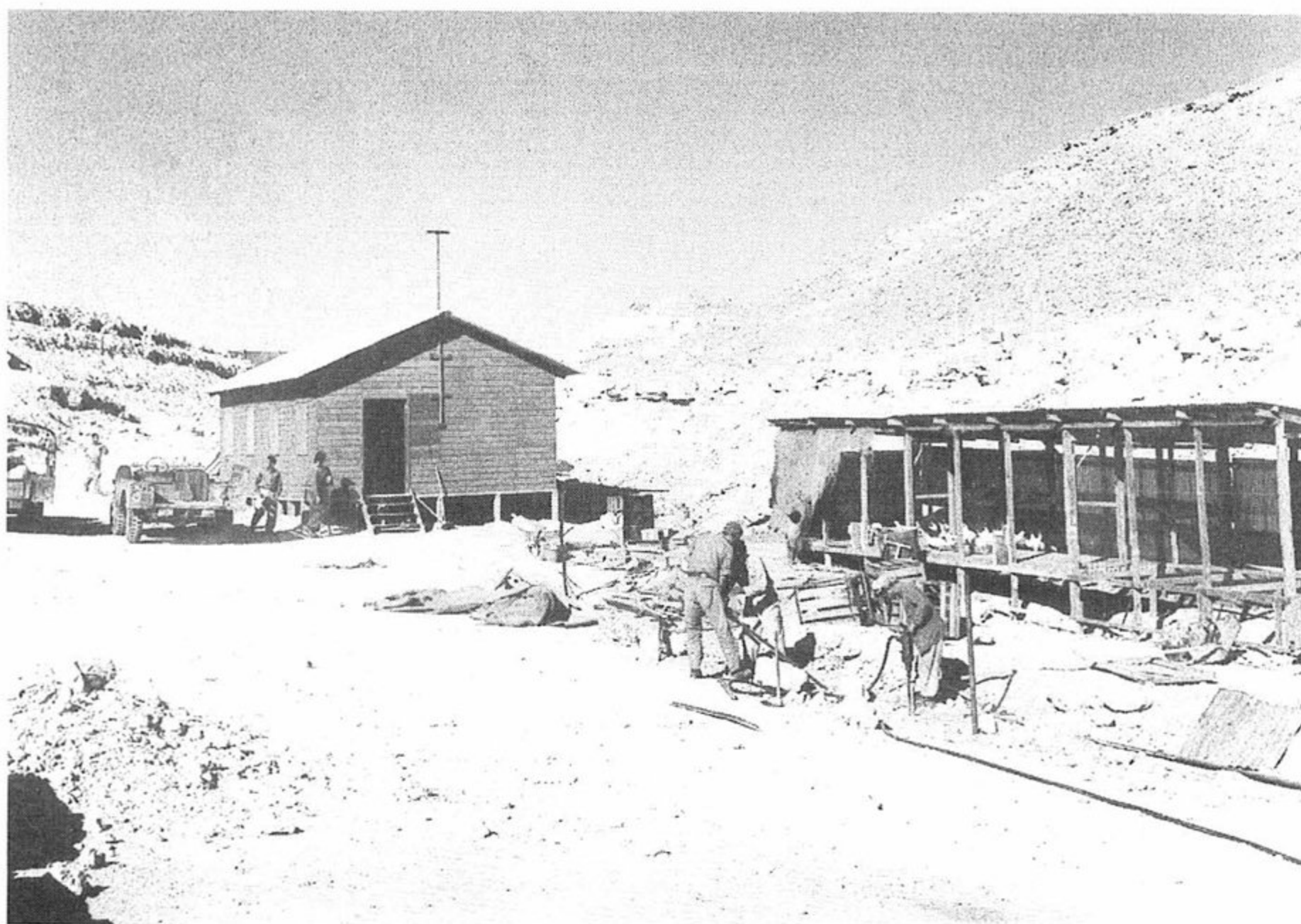
בנגב הדרומי, בתחומי פעולתה של "ועדת הנגב" שבמשרד ראש הממשלה, הוקמו ישובים ראשונים: חוות הגדנ"ע בבאר אורה, שעסקה בנסיונות בגידולי הידרופוניקה, כפר הדייגים בבית ויליאמס באילת, ישובי השח"ל (השרות החלוצי לישראל) בעברונה שבערבה ובעין נטפים שבפסגת הר יואש. בשנת 1951 עלתה האחוזת נחלאים ג' לעין ע'דיאן, היא יטבתה, ובשנת 1952 עלתה להתיישבות כקואופרטיב פרטי חוות הרועים בשדה בוקר. המרחבים הגדולים, שנפתחו בפני המוסדות המיישבים, לא הוגבלו עוד כבימי המנדט. צורת הישוב החקלאי לגווניו שנבחרה כדי להמשיך במפעל ההאחוזות בדרום, היתה המשך לימי הישוב של טרום המדינה. ברם, להקמת ישובים חדשים חסרו חלוצים נוספים וכן משאבים לפיתוח החקלאות במדבר. הפתרון נמצא ביישובם של עולים חדשים במושבי עולים ובעיירות וביצירת מסגרות חדשות, כמו הנח"ל

ישובים ומחנות בנגב הדרומי 1949-1957
(מקור: זיוון 1998)

ישובים בנגב שניטשו: למעלה – קיבוץ חלוצה שנוסד ב־1947 באזור רביבים
וניטש לאחר המלחמה (חבריו הצטרפו למשאבי שדה)
למטה: נסיון התיישבות שלא עלה יפה בראס אל נקב (1951)
נמצא כ־10 ק"מ צפונית-מערבית מאילת, בגבול מצרים

ימים ראשונים במשאבי שדה, 1949

עבודה תחת משמר בגן הירק של בארי, פברואר 1948

והגדנ"ע בצבא, ותחנות מחקר של משרד החקלאות וישובי שח"ל במסגרות אזוריות. כדי לספק מים לדרום נעשו נסיונות באיסוף מי נגר. בסיוע מומחים אמריקאים, כמו וולטר לאודרמילק (מהרשות לפיתוח עמק טנסי) וג'ון מילס, הוקמו סכרי השהיה במקומות כמו שדה בוקר ומשאבי שדה. היה זה המשך למפעל המים של מצפה רביבים. הסכר ברביבים, שהוקם בידי דב קובלנוב, נועד להטות את מי השטפונות לאגירה בבריכת זפת. לנסיון זה, שלא צלח, היה המשך בדמות הסכר הגדול שהקים תה"ל בירוחם (1951), פרי יוזמתו של שמחה בלאס. היה זה אחד מתשעת הסכרים הגדולים שנבנו בארץ לתפיסת מי שטפונות.

ההשקעות הגדולות בסכרים הופנו לחקלאות הקבע בישובי הנגב הדרומי. ישובי הנגב המרכזי ציפו למי המוביל הארצי, כדי לטפח גידולי שלחין, אך הרשויות התנגדו להנחת קווים יקרים אלו. אשכול דיבר על "אירוח המתיישבים במלונות הרצליה" כתחליף זול יותר, ואילו בן גוריון רצה לראות באנשי רביבים רועים נודדים, דמויי בדווים, כפי שראה בין ראשוני שדה בוקר. המאבק הפוליטי להנחת הצינור לרמת הנגב, שהתנהל תחת הסיסמה "המים יקרים אבל השממה יקרה יותר", הסתיים בחג המים, שבו פרצו אל על מים ממנורה של שבעה קנים מקילוחי מי צינור מהצפון. 13 שנים המתינה רביבים לחג זה, שנחוג ברביבים ובמשאבי שדה ב-6 באוקטובר 1955.

המחקר לשרות החקלאים

הקמת הישובים בדרום לוותה במחקר חקלאי מקיף. חוקרי תחנת הנסיונות ברחובות חיפשו יתרונות שיאפשרו את קיומם של ישובים חדשים בערבה. הדסה אביגדורי הביאה את ביכורי העגבניות מהאחוזות הנח"ל בעין גדי ללוי אשכול, שעמד בראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ושימש יותר מאוחר כשר האוצר. לאכזבתה של החוקרת הגאה, עגבניות החורף של עין גדי התקבלו על-ידי אשכול כאיום על מדד המחירים לצרכן...

ביטבתה מצאו הנח"לאים כי המלצות החוקרים מן הצפון אינן מתאימות למציאות בשטח. במקום לעבד את שטחי החמדה, פנו החקלאים הצעירים אל הקרקעות החוליות שבמזרח. כיום ידוע שהמצע החולי בערבה מאפשר לגדל ירקות חורף מבכירים, שהפכו למוצר מבוקש בשוקי אירופה הקרה.

חידוש רב ערך אחר היה השגת חוטרי תמרים. בסיוע חקלאים מעמק הירדן, ניטעו ליד המעיינות בערבה חוטרים שהוברחו בשנת 1955 מעירק, דרך פרס. מטעי התמרים יוצרים נוף חקלאי אחיד מבקעת כנרות ועד לערבה הדרומית ורביבים. התמר התמודד בהצלחה עם החום הרב של בקעת הירדן והערבה. עם השנים נוספו זני תמרים משובחים יותר (מהם שהובאו מארה"ב) והם זוכים ליוקרה ולמחירים טובים בשוק.

מצוקת המים חייבה פתרונות יצירתיים. לצינורות המים מניר עם נוספו בשנת 1955 מים מקו ירקון – נגב, שהוביל דרומה את מי מעיינות ראש העין בצינור של 66 אינץש. הצינור המזרחי בקו ירקון – נגב הוביל 100 מיליון ממ"ק לחבל לכיש ולנגב הצפוני. המוביל הארצי ירדן – נגב (צינור של 108 אינץש) הושלם בשנת 1964. הוא מספק 365 מיליון ממ"ק בשנה, אך רובם אינם מגיעים כלל לנגב. הצינורות הגדולים דחקו דרומה את קו התיישבות הקבע והפריחו את צפון הנגב. קו המגע בין יושבי הקבע לנוודים, שהיה בראשית המאה בפלוג'ה, נדחק בעקבות המוביל הארצי 40 ק"מ דרומה.

לעצור ולאגור מים

כיום מקבל הנגב מדי שנה 100 מיליון ממ"ק מים שפירים מהמערכת הארצית של מקורות, וכמות דומה באמצעות הקו השלישי של מי קולחים מגוש דן (השפד"ן). 120 מיליון ממ"ק מקבל הנגב ממקורות מקומיים: 50 מיליון ממ"ק מקידוחי מים שפירים ומליחים של מקורות בנגב הצפוני; 40 מיליון ממ"ק מקידוחי מקורות בערבה; 10 מיליון ממ"ק ממאגרים ומנקזים בנחלים הגדולים; 20 מיליון ממ"ק מקידוחי חברת ים המלח. סך הכל עומדים לרשות ההתיישבות בנגב 320 מיליון ממ"ק בשנה. בתחום זה, של פיתוח מקורות מים שוליים באיגום מי שטפונות ובניצול מי נקזים, תופסת מקום חשוב בשנים האחרונות קרן קימת לישראל. בין מפעליה – הקמת שלושה מאגרים בנחל הבשור האוגרים שבעה מיליון ממ"ק והקמת מאגרי עשת, צוקים, עידן ונאות תמרים בנחל הערבה.

בנגב יושמה לראשונה ההשקיה בטפטפות. יתרונה בהשקיה רציפה בכמויות קטנות ובמניעת ההמלחה של העלים עקב התאדות טיפות המים מהם, כפי שקרה בשיטת ההמטרה. אין לתאר את הצלחת הפיתוח החקלאי בנגב ובערבה ללא הטפטפות. שילוב של השקיה חסכונית ודישון נוזלי, הפכו שיטה חדשנית זו לפריצת דרך בחקלאות. היא גם משווקת בהצלחה בארצות רבות בעולם, הסובלות ממצוקת מים. הטפטפות הפכו לאחד מהסמלים הישראליים הידועים והמבוקשים בעולם.

ישובי טרום מבצע סיני

התפיסה שקשרה את ההתיישבות החקלאית עם אחיזה מדינית פוליטית, הביאה את הרמטכ"ל משה דיין לפנות למנכ"ל המחלקה להתיישבות, רענן ויץ, להקים על צירי התנועה מסיני לנגב שורת האחזיות נח"ל, כדי להגביר את האחיזה במקום. בשנת 1956 הקים הנח"ל בגבול רפיח את ההאחזיות כרם אבשלום ודקל. בציר הדרומי, מבאר שבע לסיני, הוקמו האחזיות ה"ניצנות": בארותיים, שלח, מבוא שבטה ואשלים. הן הצטרפו לקציעות הוותיקה, שהוקמה באזור המפורז עוד בשנת 1953. לאחר שביקר בהאחזיות החדשות, קרא אליו בן גוריון את ראשי הקונגרס הציוני שהתכנס באותם ימים בירושלים, ושיכנע אותם לצאת לסיור ולהתרשם במו עיניהם מההתיישבות הבטחונית בגבול מצרים ולעמוד על חשיבותה.

"מבצע סיני" בשלהי 1956 פסח על ישובים בטחוניים אלו. ותיקי רביבים ומשאבי שדה, שקיוו להקמת גוש התיישבות שיוציאם מבדידותם, גילו במהרה כי ההאחזיות נעלמו מן המפה בזו אחר זו. מומחי המחלקה להתיישבות אמרו לבן גוריון, שיצא לסיור בהאחזיות, שאין להן עתיד כלכלי. בן גוריון לא קיבל אמנם את המלצתם, אך בפועל, עד למלחמת ששת הימים, נותרה רק ההאחזות בקציעות. בעקבות המלחמה נעלם גם חזון הפיכתה של קציעות לקיבוץ בגבול מצרים.

בשנות החמישים הוקמו גם ישובים לא חקלאיים במסגרת כפרית. כך היה "כפר ירוחם" למעברה הראשונה מדרום לבאר שבע. מקימיו, אנשי מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, קיוו שתשמש "כפר כורים" הקשור במחצבי הר הנגב. בתי הקבע נבנו במתכונת שכונות "משקי העזר", ורק בשנים הבאות היא קיבלה את אופיה העירוני. בצפון-מערב הנגב הוקמו המעברות שהיו עם השנים לשדרות, אופקים ונתיבות. יעודן כמרכזים לסביבתן הכפרית בא לידי ביטוי באופיין הכפרי של

יטבתה שנוסדה ב־1951, היתה הקיבוץ הראשון בערבה

שדה בוקר שנוסד כקואופרטיב של חוות בוקרים ב־1952

שכונותיהן הראשונות. אפילו מצפה רמון, שהוקמה בשנת 1956 כישוב קואופרטיבי בידי משפחות עולים, הוקמה כ"אגודה חקלאית שיתופית". אלא שכיוון הפיתוח של ישובים אלו, עם קליטת העליה מצפון אפריקה, היה כישובים עירוניים. כלכלתם התבססה על תעשייה, והדרומיות שבהן – גם על מחצבי הנגב (תמנע לתושבי אילת, ים המלח – לדימונה, ואורון – לירוחם ולדימונה).

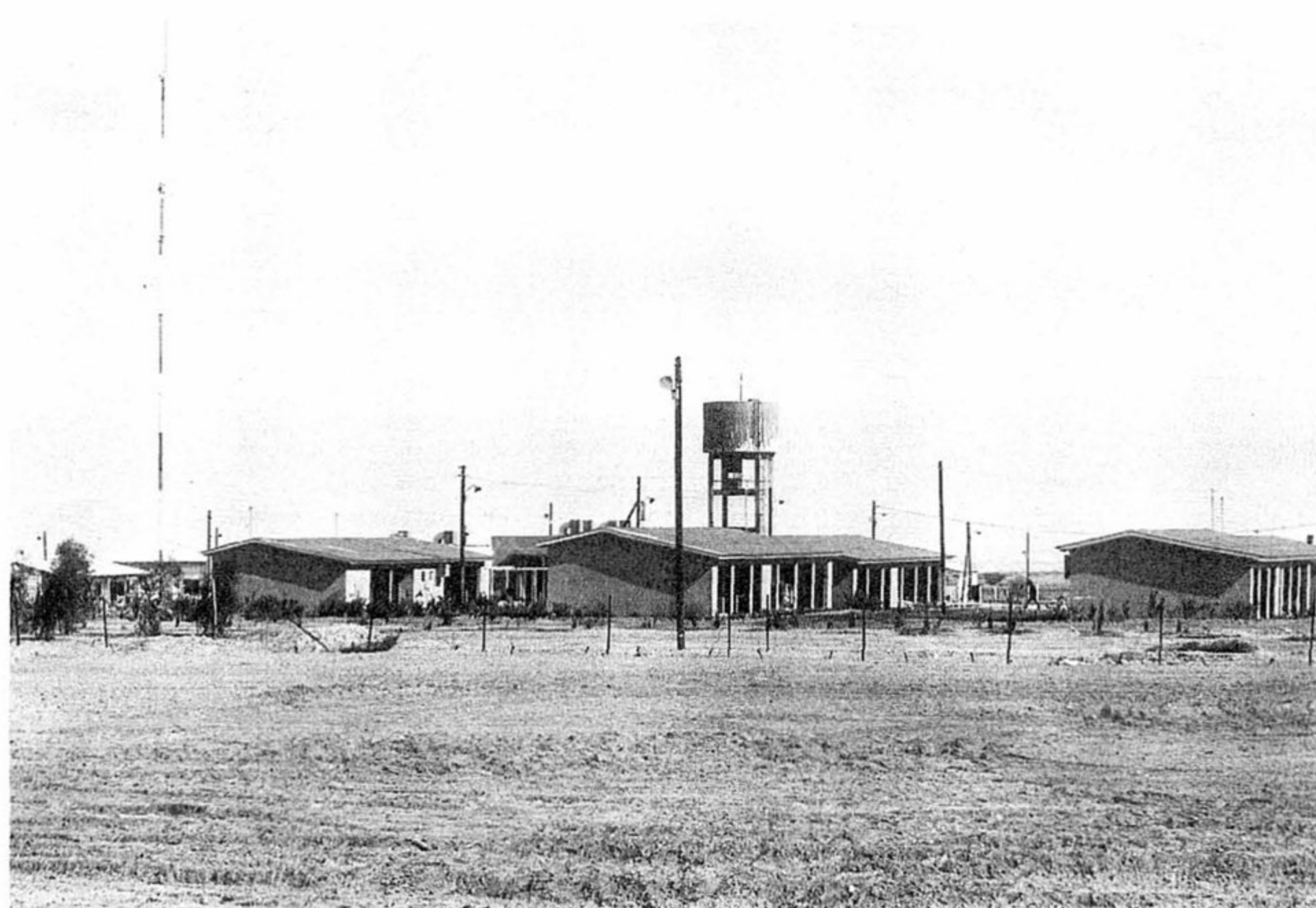
מצפון לגבול הנגב הוקם בשנות החמישים חבל לכיש – החבל המתוכנן הראשון של ישראל, ובו מגוון רחב של ישובים: חוות חקלאיות, מושבי עולים, קיבוצי ספר, האחזיות נח"ל ועיירות פיתוח כבירה חבלית בקרית גת. בראש חבל לכיש עמד מטעם הסוכנות היהודית לובה אליאב. יזמו את הקמת החבל לוי אשכול ודוד בן גוריון. זה האחרון רצה ביישובה של "ארץ אדום", כלשונו, מדרום וממזרח לבאר שבע, אך הכיר גם בצורך הבטחוני ביישוב האזור הפרוץ בין חברון לעזה.

ההתיישבות בשנות השישים

רפיונם של הגופים המיישבים ובעיות השעה עצרו את תנופת ההתיישבות לאחר מבצע סיני. שנים ארוכות חלפו מאז עלייתה ב-1955 של "פלוגת הקיבוץ המאוחד ים סוף", ועד לישוב הקבע באילות. רק בשנות השישים איזרח הנח"ל את עין יהב שבערבה וגרופית בחבל אילות. לעומת זאת, בעשור הבא ידעה הערבה תנופה מחודשת: בדרום קמו קטורה ואחריה יהל ולוטן. בצפון הערבה ובמרכזה קמו המושבים חצבה, צופר ופארן והמרכז האזורי ספיר. שינוי גיאוגרפי משמעותי חל באזור עם מעבר המושבים למבני קבע בקרבת שדותיהם שבנחל הערבה. מול הגישה הבטחונית שראתה בהם עמדות מגן, גברה הגישה להקים את הישובים מזרחה, בקרבת קו הגבול משיקולים חקלאיים וכלליים. ישובי הערבה לסוגיהם: מושבים בצפון וקיבוצים בדרום, יצרו בערבה דגם התיישבותי של "שדרת דג" ארוכה. המרחקים הגדולים שבין הישובים יצרו מערך לא קל בכל הנוגע לאספקת שרותים אזוריים, כמו חינוך, חברה ותרבות.

לאחר מלחמת ששת הימים

השנים שלאחר מלחמת ששת הימים ידעו פיתוח ישובי בשטחים "המשוחררים", והנגב היה בעדיפות משנית בפיתוח הלאומי. התכניות לפיתוח חבל הבשור (לימים חבל אשכול) לא קודמו, בין היתר בשל מחסור במים. העיר המתוכננת, בשור החדשה, שנועדה לשמש מוקד עירוני לחבל כולו, לא הוקמה עד היום. רק באזורים שמדרום וממערב לנגב נעשו נסיונות התיישבות חדשים ומרוחקים. ביניהם היו פתחת רפיח והמרכז העירוני באבשלום, שהיה לעיר ימית. ממערב לימית קמו האחזיות הנח"ל בסיני. בדרום קמו המושבים בנביעות ובדי זהב ואפילו גרעין עירוני באופירה. עד לפינוי הישובים מסיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים, ידעו ישובים אלו פיתוח חקלאי מואץ. בצפון נלוו לכך ויכוחים על פינוי הבדווים מפתחת רפיח והעסקתם בשדות המתיישבים. ילדיהם הרחיקו עד בית הספר שבאשל הנשיא, שכן מטעמים אידיאולוגיים לא קיבלו אותם ללימודים בישובי אשכול. בחופי מפרץ אילת התמודדו עם נזקי השטפונות בנחלים הגדולים, אשר פגעו בגידולים החקלאיים, ובה

עין יהב, האחזות נחל בערבה שאוזרחה בשנות השישים (צילום מ-1968)

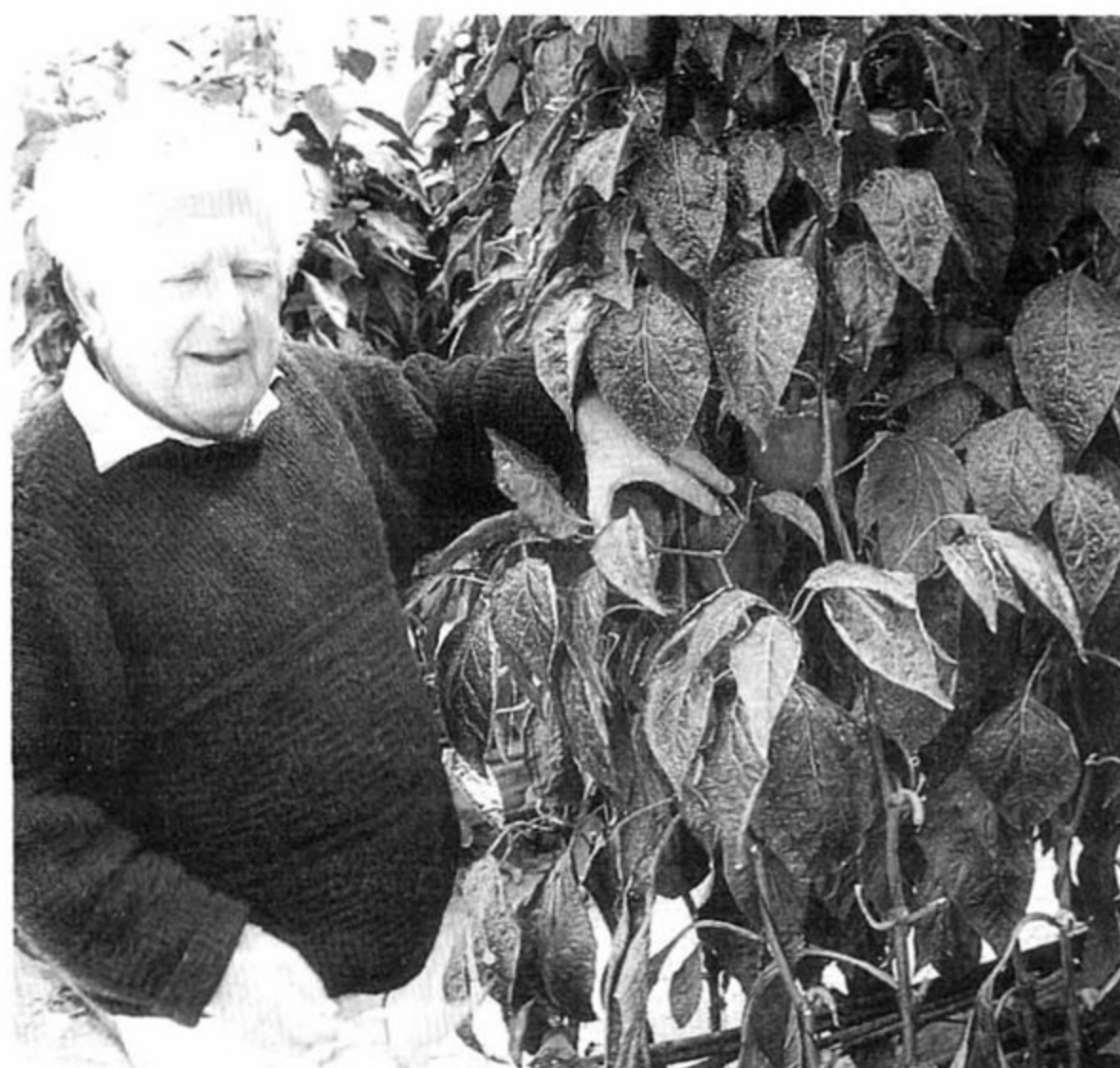
בעת הרחיבו את התשתית התיירותית. הישראלים מצאו בחופי סיני מרחב נופש מרתק, שהיה שונה מהחופים הצפופים בצפון.

פינוי הישובים בסיני הביא להרס ישובי צפון סיני והפתחה. ישובי הדרום נמסרו למצרים בשלמותם עם השלמת נסיגת צה"ל מסיני באפריל 1982. בנגב הצפוני, בתחום המועצה האזורית אשכול, הוקם חבל שלום ובו קיבוצי הפתחה סופה וחולית. קיבוצים אלו הועתקו ממקומם והוקמו מחדש באזור דנגור – נירים של ימי מלחמת העצמאות. גם המושבים עין הבשור ונתיב העשרה הוקמו מחדש וחברים ממושבי הפתחה עברו אליהם. לצידם הוקמו ישובים חדשים כדקל, שדה אברהם, יתד, יבול, פרי גן ותלמי יוסף. הקמתם היתה שריד לחזונו של רענן ויץ על הקמת מרחב התיישבות חדש בשם "המפעל הדרומי", עם כמאה וחמישים ישובי חממות חדשות, שהיו אמורים להשתמש במי ים מותפלים בכור גרעיני. חבל זה נועד לגשר בין פתחת רפיח לבאר שבע.

שנות השבעים התאפיינו בפיתוח תעשייתי מואץ בהתיישבות הקיבוצית. גברה ההכרה כי למרות היעול והמיכון בחקלאות ועל אף השיתוף בעיבוד התוצרת ובשיווקה – נחוצה תוספת למשק החקלאי-קיבוצי, שתגוון את התעסוקה ותתן אתגר לדור ההמשך, שרכש השכלה ומיומנויות טכניות וניהוליות. רבים ממפעלי התעשייה בקיבוצים זכו לשגשוג. ביניהם – מחלבות יטבתה, כפרית בכפר עזה, נטפים בחצרים, דפוס בארי, דולב בדביר ובלהב, נועם באורים, ניר לט בניר עוז, עוז ויוזן בנחל עוז, שגיב במשאבי שדה, רביב ברביבים ודביק בשדה בוקר. התעשייה הקיבוצית ידעה לנצל את המשאב האנושי-טכנולוגי-ניהולי ולהפכו, תוך קשיים לא מעטים, לסיפור הצלחה.

פיתוח רמת הנגב

בתחום התעשייה פותחו גם מפעלים אזוריים לעיבוד תוצרת חקלאית: מפעלי חבל מעון באשכול, אבשלום בבני שמעון, ומפעלי שער הנגב. תחילת המפעלים כבתי אריזה לשיווק משותף של המוצרים החקלאיים. עם התפתחותם הם היו לגורם חשוב בפיתוח האזורי וביזמות של פיתוח כלכלי. עם זאת, הם גם הפכו לעתים מוקד לעימותים בין הישובים על רקע העסקת עובדים מהעיירות הסמוכות. בהקמת המפעלים היה מעין שילוב בין הצורך לעבד את תוצרת המשקים ולקבל עבורם תמורה גבוהה יותר לאחר העיבוד והשיווק, לבין היכולת הכלכלית-הניהולית של חברי המשקים, שיזמו את הקמת המפעלים והביאו אותם להישגים (ולעתים גם לכשלונות). בשנות השבעים ישובי רמת הנגב ידעו גידול ניכר. ביוזמת המועצה האזורית הוקם ישוב רב תכליתי שהיה לימים מושב שיתופי אשלים. אחריו הגיעו גם התנועות הקיבוציות, שהקימו ברמת הנגב את הקיבוצים טללים ורתמים. אלו החלו את דרכם במחנה הכנה בחורשת ביר עסלוג, שהוקם על-ידי חבל הנגב של המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, עד להקמת ישוב הקבע. הישובים החדשים היו תוספת חשובה במועצה האזורית הגדולה בשטחה (ארבעה מיליון דונם), אך קטנה באוכלוסייתה. בישובים החדשים פותחו ענפי משק לא שגורתיים: בטללים מפעל בטון, גידול יענים ואכסניה למטיילים; באשלים מפעל למוצרי תינוקות; ולצד אלו הענפים החקלאיים המסורתיים, כמו מטע נשירים, לולים, גידולי שדה ובהם תפוחי אדמה, מלונים ופפריקה. למרות הסיוע של ישובי האזור הוותיקים והליווי של התנועות המיישבות והקיבוצים, הישובים החדשים לא המריאו מבחינה כלכלית וחברתית.

תחנת הנסיונות ברמת הנגב, שהגיעה להישגים מרשימים בשימוש במים מליחים לחקלאות. רוב התוצרת משמשת ליצוא. בתמונה: יואל דה-מלאך, העומד בראש תחנת הנסיונות, שזכה בפרס ישראל על הישגיו

אוכלוסיית הקיבוצים הצעירים בנגב מונה 15 ישובים ובהם 2,541 נפש, שהם 5% מהאוכלוסייה הכפרית בנגב. המושבים הצעירים מונים 16 ישובים ובהם 2,400 נפש, שהם 4% מכלל תושבי הנגב הכפרי.

היבט ישובי אחר היו תחנות הנסיונות האזוריות, שהמשיכו את פעולתו של משרד החקלאות בנגב מראשית המדינה. במקום תחנות התצפית, שנועדו להתחקות אחר תנאי האקלים והחקלאות, תחנות הנסיונות משמשות כיום שדה פעולה בשטח של החוקרים. כך יצאה מתחנת הנסיונות שהקים יואל דה מלאך ברמת נגב בשורת "מתק המדבר" ("דורט סוויט") – גידולי עגבניות ומלונים המושקים במים מליחים מבארות מקומיות בקידוחים עמוקים המבוצעים על-ידי מקורות. מתחנת הנסיונות בערבה יצאה בשורת גידול הדגים בבריכות מים מליחים. תחנות נוספות, כמו אלו שבכיכר סדום ובחבל אילות, עוסקות בהתאמת זנים ובחיפוש אחר גידולים חדשים, שיהוו פריצת דרך כלכלית לביסוסה של ההתיישבות בדרום הרחוק.

השימוש במים מליחים הוא חידוש שמקורו במוחו הקודח של פרופ' אריה איסר, שטען לקיומו של אגם מים תת קרקעי גדול בנגב ובסיני. גילויים של המים המליחים, הצלחת נסיונות הגידול בהם ומציאת היתרון שבשימוש בהם – טעמים המשובח וחי המדף הארוכים יותר של הגידולים המושקים בהם, המשווקים כמותג "מתק המדבר" – זיכו את יואל דה מלאך בפרס ישראל על תרומתו לחקר חקלאות המדבר.

800,000 דונם מעובדים

מפעל אחר הראוי לציון הוא שיתוף הפעולה של תחנות המחקר עם ארצות שכנות, כמצרים, ועם מדינות מדבריות אחרות בעולם. שותף לפרס ישראל בתחום החקלאות במדבר היה פרופ' מיכאל אבן ארי, שעמד בראש צוות מחקר שבדק את החקלאות העתיקה בנגב, בנסיון לישים שיטות עתיקות. הוא הקים שלוש חוות ברמת הנגב (שבטה, עבדת ונחל משש), שבהן למדו חוקרים מהארץ ומחו"ל את דרכי הפעולה של חוות הנגר הקדומות. אך גם כאן, השיטה הקדומה היתה שונה מהותית מהפיתוח החקלאי המדברי בימינו. המשימה הלאומית של ההתיישבות הכפרית, פרט לייצור מזון לצריכה מקומית וליצוא, היתה האחיזה הטריטוריאלית במקום.

סך כל השטח המעובד בנגב משתרע על כ-800,000 דונמים, שהם כרבע מסך השטח המעובד בישראל ופחות מ-10% מכלל שטח הנגב. בתנאי ניצול אחרים של שימושי הקרקע ובמיחזור של יותר מים שוליים, ניתן להרחיב את השטחים החקלאיים, כפי שהציעה תכנית "המפעל הדרומי" שהוזכרה לעיל.

בנוסף להקמתו של "חבל שלום" בעקבות הנסיגה מסיני (באפריל 1982), אופיינו שנים אלו בעשייה התיישבותית בנגב. בכיכר סדום הפכה החווה הפרטית נאות הכיכר למושב, ולצידה הוקמה עין תמר. בערבה קם הישוב עידן. ברמת הנגב היה אזור ניצנה לתת אזור התיישבותי חדש. שתי האחזיות הנח"ל, אמיתי הצפונית ובאר מילכה הדרומית – לא האריכו ימים. לעומת זאת, מושבי עובדים הוקמו בניצני סיני (קדש ברנע, שנוסד עוד בשנת 1977 בתחום קסיימה שבסיני) ובכמהין, ולצידם מצפה עזון באתר הישן של ההאחזות בנווה המדבר בארומיים. בשנת 1987 הקים לובה אליאב את כפר הנוער בניצנה, כמרכז חינוכי ואזורי חדש לעליית הנוער. עם גלי העליה הגדולים של עולי אתיופיה וחבר העמים, שימש הכפר גם אותם.

מושב אשלים ברמת הנגב, 1978

עשרים וחמש נקודות ישוב שאינן קיבוצים או מושבים הן חלק ממרקם ההתיישבות הכפרית בנגב. ביניהם – קריות חינוך, מרכזים אזוריים וחוות התיישבות של בודדים. בקטגוריה זו כ-2,300 נפש, שהם 4% מהנגב הכפרי. עליהם יש עוד להוסיף את הישובים הקהילתיים.

המחקר הכלכלי פתח אופקים חדשים. בערבה שילב מפעל "ערדג" חקלאות ימית בים האדום עם גידול דגי בריכות באזור אילת. אפשר למצוא היום בנגב בריכות מים מליחים לגידול דגים, מהערבה וכיכר סדום ועד משאבי שדה וקדש ברנע. המים המליחים והחמים שבמעמקי קרקע המדבר הפכו את ענף המדגה בנגב לסיפור הצלחה.

פירות ההתיישבות בנגב

תיירות הפריפריה, ביחוד תיירות הפנים, זוכה בשנים האחרונות לעדנה. חלק מן הישובים נערך להפיכת מבנים קיימים לאכסניות (בעיקר מבני מוסדות ילדים, עם העלמותה הסופית של הלינה המשותפת בקיבוצים). כמו בכל הארץ, כך גם בישובי הפריפריה הדרומית, הפכה הלינה הכפרית, האכסניה למטיילים וכפר הנופש, לענף חשוב, הזוכה לתנופה רבה במיוחד לאחרונה, בשל בעיות הבטחון בטיולים בצפון. בנגב הדרומי יש כפרי נופש באילות, בגרופית ובמשאבי שדה, מזנון ביטבתה, ענף תיירות במצפה רביבים ובמצפה גבולות המחודש, טיולי בארותים בעזוז, ארוחות דגים עם דייגי קדש ברנע, אירוח ב"פטה מורגנה" בנאות הכיכר, או רחצה בחמי עין גדי ולינה בחניון, או בבית ההארכה, והמרחצאות החמים "נאות מדבר" בצומת משאבים, ואין זו אלא רשימה חלקית. במועצות האזוריות הוקמו בעידוד משרד התיירות עמותות לפיתוח תיירות.

עומר נוסדה כישוב חלוצי של חיילים משוחררים בנגב בקיץ 1949
כיום, ישוב עירוני משגשג ליד באר שבע (למטה)

בין הגידולים הבולטים המיוחדים במטעים בצפון ובמערב הנגב נמנים – אבוקדו, מנגו, אפרסמון וסובטרופיים אחרים: זיתים, שקדים, כרמים, אפרסקים, שזיפים, משמשים, תמרים ועוד. בשדות הבעל שולטת החיטה כגידול מרכזי ולצידה קטניות, חמניות ואפונה. בחממות מגדלים ירקות, מלונים, תות שדה ופרחים שונים. "אסם הירקות של אירופה", כך מכונה היום הערבה – ולא לחינם. לתנופה יוצאת דופן זוכים מטעי הזיתים, המעובדים בשיטות מיוחדות העושות אותם עמידים למים מליחים וליובש. לאחר נסיון מוצלח במיוחד שנעשה בתחנת נסיונות רמת הנגב בסמוך לרביבים, מתבצע פיתוח רב היקף של ענף זה.

האוכלוסיה הכפרית בנגב

אוכלוסיית הישובים הכפריים בנגב מונה 52,200 נפש ב־183 ישובים, ובסך הכל 11% מאוכלוסיית הנגב. לעומתם ב־13 ישובים עירוניים מגיעה האוכלוסיה ל־465,500 תושבים, שהם 89% מתושבי הנגב.

בשנות התשעים היה גל העליה הגדול מחבר העמים. בערי הפיתוח בנגב מגיע חלק זה עד לשליש. בישובים החקלאיים נקלטו בשנת 1994 פחות מ־500 עולים, בעיקר במועצות בני שמעון, רמת נגב ואשכול. על אף האולפנים בקיבוצים ומרכזי הסטודנטים באיבים ובניצנה, גל העליה הגדול הותיר את רישומו רק במשקים בודדים. הגעתם של ותיקי הישובים לגימלאות, מיעוט הקליטה בישובים, בין של עולים ובין של בני הארץ, כמו גם הישארותו של דור ההמשך, הן שאלות דמוגרפיות נכבדות שעל ישובי הנגב יהיה להתמודד עמן בשנים הבאות.

המשבר בתנועות ההתיישבות לא פסח גם על ישובי הנגב. במושבים, בנוסף לשבר הכללי בחקלאות, קרסו ארגוני הקניות, פורקו האגודות השיתופיות והתנועה איבדה את מעמדה כגורם מכונן ומוביל.

בסוף שנות התשעים חברו יחדיו קרן קימת, משרד החקלאות והסוכנות היהודית לתכנית "נגב של צמיחה". ביטוי לתכנית ניתן בשטח, במטעי זיתים וירוקים ובתכניות להקים בתי בד לצידם, בפרדסי ההדרים שעברו מן השרון אל מישורי החולות של הנגב המערבי, בבריכות הדגים במים מליחים ברמת נגב, בפתחת ניצנה ועוד, בחלום "דרך היין" עם התיישבות הבודדים שלאורכה, עם יקבים וכרמים המשתמשים במים מליחים. החזון לא היה רק בטרם התיישבות. הוא מלווה אותה גם כיום.

סיכום

ניתן להבחין במספר שלבים בתהליך ההתיישבות בנגב:

שלב א: בראשית שנות הארבעים הוקמו ישובי הנגב הצפוני, שהיו חלוצים לפני המחנה בתנועות הקיבוציות השונות: דורות (1941), גברעם (1942), ניר עם (1943), יד מרדכי (1943), ניצנים (1943), בארות יצחק (1943), וקיבוץ רוחמה המחודש (1944).

שלב ב: הקמת ישובי המצפים בנגב. מתכניתו של ויץ לעשרה מצפים הוקמו בפועל שלושה: גבולות, בית אשל ורביבים (1943), כמשולש שבקדקודיו רמת הנגב, בקעת באר שבע וחולות החוף בצפון הנגב.

שלב ג: מבצע "נגב" – עליית 11 הישובים (6.10.1946). בדרום ובנגב נוספו 11 נקודות

התיישבות חדשות, והן: בארי, חצרים, משמר הנגב, נירים, שובל, נבטים, תקומה, קדמה, גלאון, כפר דרום ואורים.

שלב ד: ישובי המשלט של טרום המלחמה (1947) – שבעה ישובי עיבוי חדשים הוקמו לקראת העימות הצפוי בנגב: עלומים, רמת נגב, חלוצה, צאלים, מבטחים, גבים וסעד. בתקופת המלחמה נוסף בנגב ישוב אחד בלבד – ברור חיל, להבטחת הכביש לנגב. אילת סומנה כיעד בזכות אישור המעצמות בהחלטת האו"ם ומתוך חזון לעיר נמל שניה. לאחר הקמת המדינה פותחו מושבי צפון הנגב (האימרות, השובלים, מושבי יחדיו) שהיו חלק מ"ההתיישבות ההמונית" בתקופת העליה הגדולה.

בשנות השישים הופנו משאבים רבים לפיתוח הנגב, ברם, לאחר מלחמת ששת הימים שונו סדרי העדיפויות לטובת ההתיישבות ביהודה ושומרון ובגולן. לאחר חתימת הסכמי השלום עם מצרים ופינוי סיני הוקמו ישובים אחדים בנגב, בעיקר בצפון-מערבו. בה בעת נתחמו שטחים רבים בדרום, שהוסבו לשטחי אימונים של צה"ל.

בשנים האחרונות ידע הנגב תנופה מחודשת ואף זכה לעדיפות לאומית ובהטבות, אם כי לא תמיד בהיקף המצופה. בנגב רזרבות קרקעיות רבות וזולות יחסית (בניגוד למישור החוף) המושכים אליהם יזמים רבים, בעיקר בכל הנוגע לבנייה צמודת קרקע, ואנו עדים להקמת ישובים חדשים או להרחבת ישובים קיימים המתאפיינים באוכלוסיה מבוססת ובבנייה איכותית.

ביבליוגרפיה

אבן ארי מ', שן ל', תדמור נ', הנגב – מלחמת קיום במדבר. מוסד ביאליק, ירושלים, 1980.

אדמוני י', עשור של שיקול דעת, ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977. הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, 1992.

אורן א', ההתיישבות בשנות מאבק. אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, 1936-1947. יד בן צבי, ירושלים, תשל"ח.

ביין א', עלייה והתיישבות במדינת ישראל. עם עובד, תל אביב, 1982.

בלאס ש', מי מריבה ומעש. מסדה, רמת גן, 1973. ברסלבי י', הידעת את הארץ? הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשט"ז.

גבתי ח', מאה שנות התיישבות. הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשמ"א.

ויץ י', יומני ואיגרותי לבנים. מסדה, רמת גן, תשכ"ה. ויץ ר', דרכנו בחקלאות ובהתיישבות. עם עובד, תל אביב, תשי"ט.

—, מאזור משולב לעיר אזורית. תכנית פיתוח לאזורי השוליים לשנים 2005, 2020. רחובות, דצמבר 1993.

זיון ז', המעשה והמדיניות בנגב הדרומי 1949-1957.

עבודת ד"ר. האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1998. —, יחסי היישוב היהודי והברווים בנגב – חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים. עבודת גמר. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע, 1970.

טלמון מ', טל ה', התיישבות העולים בנגב 1949-1959. ארכיון טוביהו, באר שבע, אוגוסט 1979. לוינסון א', שנתון סטטיסטי לנגב 1997, המרכז לפיתוח אזורי, באר שבע 1997.

נאור מ', יישוב הנגב 1900-1960. עידן 6. יד בן צבי, ירושלים, תשמ"ו.

פורת ח', מישימון לארץ נושבת, רכישת קרקעות והתיישבות בנגב. יד בן צבי, ירושלים, 1996.

קרק ר', ההתיישבות החלוצית בנגב עד 1948. הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1974.

רייכמן ש', ממאחז לארץ מושב. יצירת המפה היישובית היהודית בארץ ישראל 1918-1948. יד בן צבי, ירושלים, תשל"ט.

שמואלי א', גרדוס י. (עורכים). ארץ הנגב ב'. משרד הבטחון, תל אביב, תשל"ט.

שרון א', תכנון פיסה לישראל, המדפיס הממשלתי, ירושלים, 1951.

ועדת הנגב

הוועדה שהוקמה להצלת ישובי הנגב במלחמת העצמאות

מרדכי נאור

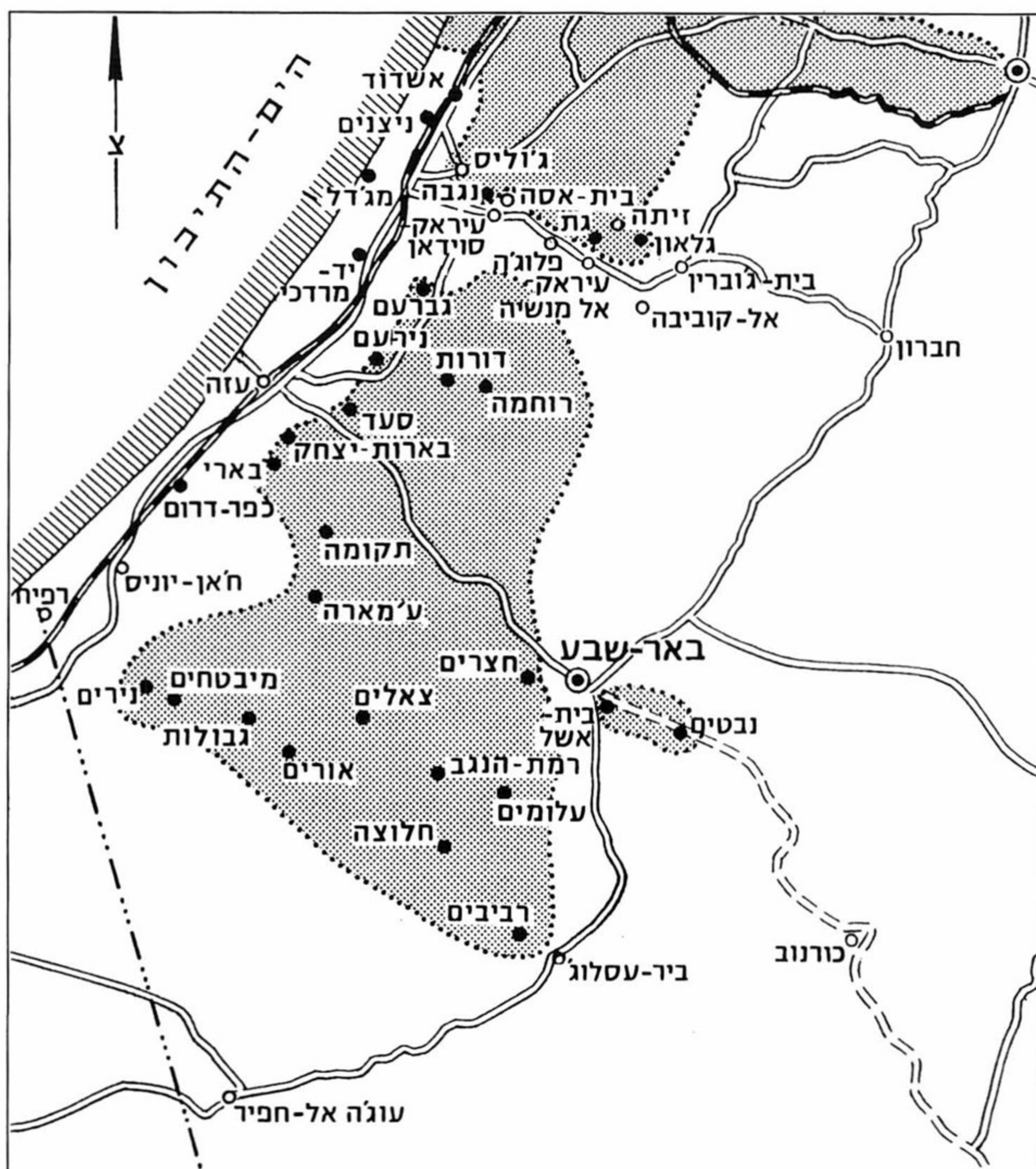
בתקופה הראשונה של מלחמת העצמאות היה מצבה של ההתיישבות היהודית בנגב, דרומה לקו ניצנים-נגבה קשה ביותר. מספר הישובים בכל הנגב היה מועט (25 ישובים) וכמעט כולם היו קטנים ואפילו זעירים. ב־14 הישובים מדרום לכביש עזה באר שבע התגוררו רק כ־400 נפש, בממוצע כ־25-30 נפש לישוב. 11 הישובים שהיו מצפון לכביש עזה – באר שבע היו מבוססים מעט יותר, והתגוררו בהם כ־40-50 נפש בכל ישוב. לחיזוק הישובים הצטרפה פלוגת פלמ"ח, שתוך כמה שבועות צמחה לכדי גדוד, גדוד הנגב הצפוני (2), בפיקודו של משה נצר.

אין תימה, אפוא, שעמידת ישובי הנגב במלחמה נראתה כמשימה בלתי אפשרית. יומיים לאחר פרוץ הקרבות, ב־2 בדצמבר 1947, זימן אליו המושל הבריטי של מחוז עזה את נציגי הישובים היהודיים בנגב, והציע להם להעביר צפונה את 14 הנקודות הקטנות שמדרום לקו עזה – באר שבע. יומיים לאחר מכן חזר על ההצעה בריגדיר נילסון, מפקד החטיבה הבריטית שהחזיקה בנגב. נציג הישובים, מיכאל הנגבי, הבהיר לו שתושבי הנגב, על דעת ראשי המוסדות, לא יפנו אף ישוב.¹

גם בקרב ההנהגה הצבאית היהודית שררה פסימיות. ימים ספורים לאחר פרוץ הקרבות התברר למטה ה"הגנה" שהגנת הנגב, ובמיוחד אבטחת 220 הקילומטרים של צינורות המים לישובים, יחייבו מאמץ גדול ויתבעו קורבנות רבים. בין הימים 9 עד 13 בדצמבר 1947 נפלו בנגב 17 מאנשי הפלמ"ח ומקרב מגיני הישובים שאיבטחו את הצינורות. ב־14 בדצמבר פנה יו"ר הנהלת הסוכנות והממונה על הבטחון, דוד בן גוריון, אל אחד מיועציו הראשיים לענייני בטחון, פריץ אייזנשטטר (שלום עשת), מקציני הבריגדה היהודית לשעבר, ונועץ בו כיצד ניתן לסייע לישובי הנגב.

אייזנשטטר חזר על העמדה שהציגו הבריטים: יש למהר ולפנות את תושבי 14 הישובים הדרומיים ולחזק את הבסיס ההתיישבותי של הישובים הצפוניים יותר בנגב.* בן גוריון היה נחוש בדעתו להגן על הישובים. תשובותיו של אייזנשטטר לא סיפקו אותו, והוא תבע ממנו להציע, עוד באותו יום, תכנית להגנת כל ישובי הנגב. במקביל

* בין השניים התפתח הדו שיח הבא: אייזנשטטר: הציוד לא מספיק ואי אפשר לשלוח עוד. יש הרבה בדווים ואם ייפגעו מחנות בדווים, יתקוף גל אחר גל [את הישובים היהודיים הקטנים]. בן גוריון: מדוע לא נשלח תגבורת של, נאמר, 500 איש עם נשק? אייזנשטטר: דרושים גם ביצורים. בן גוריון: נעשה ביצורים. אייזנשטטר: זה ידרוש שבועיים. בן גוריון: אולי במשך השבועיים לא תהיה התקפה קשה כזו?²

הישובים היהודיים שהיו בנגב בפרוץ מלחמת העצמאות
(השטח שבשליטתנו מסומן בצבע כהה). רוב הישובים היו קטנים ומבודדים,
בעיקר אלו שמדרום לכביש עזה-באר שבע

זימן אליו בדחיפות את האנשים שהיו מעורים בנושא הנגב כדי להכין בעזרתם, בנוסף על אנשי הבטחון, תכנית אופטימלית. התכנית נועדה לא רק להגן על הישובים, אלא גם להפכם לבסיס להשתלטות יהודית על כל הנגב עד אילת, כמתחייב ממפת החלוקה של האו"ם, שעליה הוחלט שבועיים לפני כן.

עוד באותו יום החליט בן גוריון לחזק את הנגב באמצעות ועדה קבועה, שתלווה את הישובים ותעמוד בקשר עם הפיקוד הצבאי. זו זכתה לשם "ועדת הנגב", ולמעשה כללה שני הרכבים: רחב ומצומצם. ההרכב הרחב כלל פעילי התיישבות ומפעלים כלכליים, כדוגמת אברהם הרצפלד מהמרכז החקלאי של הסתדרות העובדים; לוי שקולניק (אשכול), עוזרו הקרוב של בן גוריון; יהודה חורין מהמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית; זלמן ארן מהוועד הפועל של ההסתדרות; יוסף ויץ מקרן קימת; פנחס קוזלובסקי (לימים ספיר, שר האוצר) מ"מקורות"; יוסף רוכל (אביר) מה"הגנה", ועוד. ההרכב המצומצם והאופרטיבי היה מורכב משלושה אנשים: ויץ, חורין וקוזלובסקי. היתה זו ועדה יהודית, שלא הוקמה כדוגמתה עבור שום אזור אחר בארץ. הקמתה ופעילותה מעידות על החשיבות העליונה שייחס בן גוריון לנגב, שעליו אמר: "הנגב שונה לגמרי מכל חלקי הארץ בעיית הנגב היא הגנה על השטח כחלק מהמדינה היהודית".³

המצוקה הכספית

ב־14 בדצמבר 1947, שעות אחדות לאחר הצגת תחזיתו הפסימית של אייזנשטטר, הוא הביא לבן גוריון תכנית להגנת הישובים. עוד באותו ערב כינס בן גוריון לראשונה את הפורום הרחב של הוועדה ותבע מגורמים התיישבותיים וכלכליים, כדוגמת סולל בונה, חברת החשמל ובית החרושת למלט נשר, לקבל אחריות כספית על ביצור הנגב. בסיום הדיון נקבע שתוך יום תובא בפני בן גוריון תכנית של "מימון, אספקה, חומרים ועובדים" לנגב.⁴

בימים הבאים התנהלה פעילות קדחתנית של הוועדה בהרכבה המצומצם, שטרם גובש אז. ב־17 בדצמבר התייצבו שקולניק, קוזלובסקי, חורין והלל כהן מסולל בונה אצל בן גוריון והציגו בפניו תכנית מקיפה לביצור הישובים, לשריון כלי רכב וטרקטורים, לדרכים ועוד. עלות התכנית הגיעה לכמעט רבע מיליון לא"י, סכום עתק באותם ימים. את הכספים ביקשו המציעים לקבל ממוסדות שונים – מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, ההסתדרות, סולל בונה, קק"ל, "מקורות" ו"גם ממני", כפי שכתב בן גוריון ביומנו באותו יום.⁵

ב־20 בחודש קיים בן גוריון שורה של דיונים לגבי הנגב וביצורו, ובמועד זה עוצבה הוועדה סופית. הגוף הרחב שלה כלל את שקולניק, חורין, הלל כהן, ויץ, חיים גבתי (איש המרכז החקלאי ולימים שר החקלאות) ויוסף רוכל (אביר). הגוף המבצע, כאמור, כלל שלושה: ויץ (יו"ר), קוזלובסקי וחורין. האחרון הסביר בעדות מאוחרת מדוע היה צריך להקים את הוועדה:

"המצב הכספי בחודשים הראשונים של המלחמה היה קטסטרופלי. אליעזר קפלן היה אמנם גזבר הסוכנות היהודית, אך למעשה לא היה לו כסף. בן גוריון השתלט על כל המקורות האפשריים ולקח הכל לביטחון. כיוון שהנגב דרש תקציב מיוחד, וזה לא היה בנמצא, החליט להקים גוף שבו יהיו מיוצגים שלושת הגורמים העיקריים, שיש להם עניין בנגב: קרן קימת, מחלקת ההתיישבות

ביקור הוועדה בנגב (ספיר מימין, ויץ באמצע ואשכול משמאל)

של הסוכנות היהודית ו'מקורות'. בן גוריון ידע שלי, במחלקת ההתיישבות, יש תקציב, ולוויץ בקק"ל יש תקציב, וגם 'מקורות' היתה חברה מבוססת היטב. אני גם חושב שהוא שמח לצרף אל ויץ ואלי את קוזלובסקי, משום שידע שאנחנו טיפוסים זהירים ושקולים, ויש צורך במישהו תקיף, שיזעזע את אמות הסיפים וידחוף את עבודת הוועדה".⁶

הוועדה פעלה במשך כשנה בהרכבה המצומצם, אך מדי פעם התכנס גם הפורום הרחב, ואליו הצטרפו לפי הצורך אישים נוספים, כדוגמת עזרא דנין (מן ה"ערביסטים" הבכירים של ה"הגנה"), ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית של ה"הגנה", יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, אברהם הרצפלד ואליהו כהן (בן חור).

ב-24 בדצמבר 1947 רשם בן גוריון ביומנו:

"יש לשלוח כתב מינוי רשמי לוועדת הנגב: ויץ, שקולניק, רוכל. ישתתפו גם חורין, הלל כהן, קוזלובסקי ועזרא [דנין]. מזכירות תקציבית תהיה ויץ, חורין, קוזלובסקי. פתחו כבר חשבון מיוחד בבנק הפועלים...".⁷

הגנת הנגב הלכה למעשה

לא עברו ימים רבים ובנגב חשו כי הדברים החלו להשתנות. שיירות של משאיות, עמוסות חומרי בניין ומצרכי מזון הגיעו לישובים, כולל אלו המרוחקים ביותר. לנגב הוסעו, ומאוחר יותר אף הוטסו, מהנדסים וטכנאים שערכו תכניות גידור וביצור.

טרקטורים ומחפרים חפרו חפירות, וערמו סוללות עפר; ניבנו מקלטים והוכשרו מסלולי נחיתה למטוסי "שירות האוויר" של ה"הגנה". כן סייעה הוועדה בתיגבור כוח האדם בישובים. הוחלט שבכל אחת מ-19 הנקודות הצעירות יהיו לא פחות מ-50 איש.⁸ על הפעולה ניצח יוסף ויץ, בעוד שפנחס קוזלובסקי שימש מעין קצין מבצעים שלו. ויץ היה חייב לעמוד בלחץ הישובים, שתבעו עוד ועוד ציוד ואספקה. קוזלובסקי סייר בשטח, עמד על התקדמות העבודות והפעיל את "כישורי הרחפור" שלו ואת קולו הרועם, כדי לזרז את הקבלנים והפועלים. יהודה חורין התרכז יותר בפעילות מאחורי הקלעים.

ויץ מספר בזכרונותיו כי באמצע ינואר 1948 נאלץ לדחות את תביעת ישובי אצבע הגליל, שגם הם רצו ועדה כדוגמת זו שיש לישובי הנגב. הוא הסביר להם שצורכי הנגב גדולים יותר וכי מצב הישובים הקטנים שבו קריטי בהרבה.⁹ נראה שהוועדה בשני הרכביה נטלה לעצמה לעתים תפקידים שלא יועדו לה מלכתחילה. כך לדוגמא, ב-16 בינואר 1948 זימן ויץ דיון בפורום רחב בנושא "מנגנון השלטון בנגב". ברקע הדברים היה הוויכוח מי יקבע מה, מבחינת השלטון העצמי היהודי בנגב. מצד אחד היתה ועדת הנגב, שראתה עצמה כגוף אזרחי עליון האחראי לישובים; מצד שני ראה פיקוד ה"הגנה" את הנגב כטריטוריה "ביטחונית". לצד הצוות המצומצם של הוועדה השתתפו בדיון גם לוי שקולניק, ומצד ה"הגנה" – יוסף רוכל ויגאל אלון. הדעות, כמצופה,

חברי הוועדה עם בן גוריון. מימין י. ויץ

נחלקו. חורין הציע לפצל את האחריות – "אחד לכלכלה ואחד לביטחון ופוליטיקה". ויץ וקוזלובסקי הצטרפו לדעתו. שני אנשי ה"הגנה" והפלמ"ח – רוכל ואלון – ראו את הדברים בצורה שונה. הם הציעו שהנגב היהודי יהיה באחריותו של מפקד צבאי, ולו שבעה עוזרים לכל אחד מהנושאים. שקולניק נטה לתמוך בעמדה הצבאית. כיוון שלא הושג הסכם, הוחלט להביא את הנושא לפני בן גוריון. ב-18 בינואר 1948 התייצבה החבורה אצל בן גוריון. הוא שמע את הצדדים וביומנו כתב: "הפיקוד דורש שלטון על הכל. ה'אזרחים' מתנגדים".

בסופו של דבר קיבל את עמדת אנשי הביטחון. הללו הציעו כמפקד את נחום שריג ולצידו מפקדה של שבעה-שמונה בעלי תפקידים.¹⁰

ויץ ושאר ה"אזרחים" נאלצו לקבל את הדין. בחודשים הראשונים של 1948 המשיכה הוועדה לתגבר את הנגב בציד, אספקה, מיגון וכוח אדם. ליד כמה ישובים נסללו מנחתים למטוסים הקלים של טייסת הנגב; בניר עם הוקם מרכז לוגיסטי גדול, שכלל מחסנים של תנובה ושל המשביר המרכזי, מאגרי דלק, בית חולים שדה, וכן מנחת גדול יותר, ששימש בסיס מרכזי של טייסת הנגב. בן הורדו לנגב צריפים מפורקים. כשהורכבו הם שימשו למגורי מאות מאנשי פלמ"ח, שהשתייכו לגדוד השמיני של חטיבת "הנגב". קוזלובסקי ספיר, כאיש חברת "מקורות" בוועדה, עקב מקרוב אחרי בעיות המים לישובים. הצינורות חובלו ללא הרף בידי הבדווים והיה צורך לתקנם ולהחליף קטעים מהם לעתים קרובות.

עד לחודש מרס 1948 כבר הגיע תקציב ועדת הנגב ל-360 אלף לא"י. הוגבר קצב שריון המכוניות, נרכשו משאיות חדשות לישובים ושוגרו משלוחים נוספים של ציוד ואספקה למחסני החירום. ב-8 במרס ציין בן גוריון ביומנו על הצטרפות חבר חדש לוועדה: "ההנהלה בתל אביב תהיה מורכבת מוויץ, חורין, קוזלובסקי, נציג הפיקוד ואני".¹¹

לא ידוע מה היתה תרומתו המעשית של בן גוריון בוועדה. ידוע, עם זאת, שהנגב כבר אז היה בבת עינו. שבוע לפני קום המדינה הוא נתקף חרדה לגורלו ושאל את שקולניק וויץ "מי מטפל בנגב?" השניים דיווחו לו על עבודת הוועדה וציינו מספר בעלי תפקידים הכפופים לחברי הוועדה.¹²

סוף דרכה של הוועדה

לאחר קום המדינה ופלישת הצבא המצרי לנגב התערער מעמדה של הוועדה. מצב החרום, שהפך כל ישוב למאחז צבאי, גם אם לא נמצא בקו הראשון, והעובדה שהנגב היה נצור זה כמה שבועות, גרמו לכך שכמעט כל פעולותיה של הוועדה שותקו. ויץ תבע דיון דחוף במעמדה, שנערך רק לאחר ההפוגה הראשונה. ב-16 ביוני 1948 נערכה ישיבה משותפת של ועדת הנגב והמטכ"ל. ויץ העלה את הנושא בכל חריפותו: "קיומה של ועדת הנגב התערער בזמן האחרון, מכיוון שהנציג מטעם המטה לא השתתף בפעולותיה, ודומה כי הוועדה נותקה גם היא מענייני הנגב, והתעוררה השאלה אם עוד יש צורך בה?" קוזלובסקי הצטרף אליו וטען שמאז הפלישה קיומה של הוועדה "שלילי", ואינו תורם דבר. נציגי המטה, ובראשם ישראל גלילי ניסו להפיס את חברי הוועדה, ושיבחו את פעולתה בעבר. גלילי הבטיח לשוחח עם בן גוריון ולשמוע את דעתו בעניין.¹³

בקיץ 1948 הלכה ודעכה פעילות הוועדה. הסיבה העיקרית היתה, שהנגב המשיך להיות מנותק, דבר שלא איפשר קשר ישיר עמו, וטיסות המטען של חיל האוויר יועדו למטרות צבאיות בלבד. סיבה נוספת היתה קשורה לקרן קימת. זו הודיעה, כי החל מ-1 באוגוסט 1948 היא תפסיק את השתתפותה התקציבית בוועדת הנגב, בנימוק שעליה לחזור לנושאי עבודתה הרגילים: רכישת קרקעות והכשרתן להקמת ישובים חדשים. ויץ כתב לבן גוריון, כי ממועד זה ואילך, על רשויות המדינה והסוכנות היהודית, ובמיוחד צה"ל, ליטול על עצמם את האחריות לישובי הנגב, לספק להם ציוד, דלק וחומרי ביצור.¹⁴

זאת ועוד: בתחילת אוגוסט 1948 פנחס קוזלובסקי-ספיר חדל להשתתף בעבודת הוועדה, עקב יציאתו לאירופה כממונה על הרכש. ספיר האנרגטי הרים תרומה חשובה לוועדה, ופרישתו ממנה הביאה לדעיכתה. חברו לוועדה, יהודה חורין, ציין לימים, כי בעבודתו למען הנגב נתגלו בספיר, לראשונה בהיקף גדול, תכונות ה"דחפור" שלו: "לא תהיה זו הגזמה לקבוע, כי במלחמת העצמאות היה ספיר 'האבא הכספי' של כל ענייני הנגב. ויץ טיפל ב'מדיניות הגבוהה' ואילו ספיר היה המנוע של הוועדה. נוסף לכך הוא היה שליח-המצווה של בן גוריון בענייני הנגב".¹⁵

לעתים דומה היה שיוסף ויץ, כראש ועדה, חרד לנגב יותר מאנשי הפיקוד הצבאי. הוא תבע לשגר שיירות לנגב, ולא השתכנע שהדבר בלתי אפשרי בשל המצור המצרי. הוא התאכזב עמוקות כשמבצע "גי"ס" לפריצת הדרך לנגב בסוף יולי 1948, לא עלה יפה. ב-1 באוגוסט כינס את הוועדה והודיע לחבריה שהוא מציע לפרקה, משום שאינה מסוגלת לתרום עוד למען הנגב.¹⁶

הוועדה לא פורקה והמשיכה לסייע לנגב. ב-8 באוגוסט 1948 נחתם הסכם בינה לבין "מטה הצבא בנגב", שקבע כי היא תמשיך לטפל בכל הנושאים האזרחיים. וועד הגוש, שייצג את ישובי האזור יפעל על דעת הוועדה ובידיעתה. בין הנושאים שימשיכו להיות באחריות הוועדה: קווי המים לנגב, הקמת מקלטים, שיכון ותחבורה, ואילו הצבא יהיה אחראי לכל הנושאים המבצעיים.¹⁷

מאמצע אוקטובר 1948 ואילך השתנתה כליל התמונה בנגב. מבצעי צה"ל, פריצת הדרך לנגב והסרת המצור, כיבוש באר שבע והרחבת השליטה הישראלית לעבר סדום הביאו להחלטה שנדרשה זה מכבר: לבטל את ועדת הנגב. ואכן, ב-3 בדצמבר 1948, כמעט שנה לאחר שהוקמה, נקבע שהיא מיצתה את עצמה, "הואיל ועם כיבוש הנגב נפתרו הבעיות לשעת חירום, אשר למען הטיפול בהן נוסדה הוועדה".¹⁸ בשתי פגישות סיכום של ועדת הנגב עם ועד הגוש של ישובי הנגב, שנערכו בימים 1 ו-3 בדצמבר 1948, הסביר ויץ כי עם פירוק הוועדה יטפל בכל הנושאים האזרחיים משרד חדש של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית שייפתח בבאר שבע. אנשי הנגב לא הסתירו את אכזבתם. צבי גרשוני מניר עם היה להם לפה, באומרו: "בשם כל ישובי הנגב אני מבקש להביע את הערכתנו לוועדה, שפעלה רבות להצלת אזור זה. לולא היא, והרוח החלוצית והאידאליים של קרן קימת שפיעמוה, מי יודע אם היינו מגיעים עד היום".¹⁹

* * *

ועדת הנגב היתה גוף חריג בנוף של תש"ח. רק הנגב, בשל בעיותיו המיוחדות, ריחוקו

ובידודו, ויחסו המיוחד של בן גוריון אליו, זכה לגוף מיוחד, בעל סמכות ותקציבים, שנשתלבו בו החזון של בן גוריון וכושר הביצוע של קולובסקי-ספיר ועמיתיו.²⁰ אי אפשר, כמובן, להעריך כיצד היו מתפתחים העניינים בנגב ללא פעילותה של הוועדה. אין כמעט ספק, עם זאת, שבחודשים הראשונים של המלחמה, פעילותה סייעה לביצוע הישובים והכנתם לעמידה בתנאים הקשים הצפויים ולחיזוק כוחו הצבאי של הנגב. גם בחודשים הראשונים שלאחר הפלישה המצרית, נמשכה העזרה. וכל זאת, באמצעים שגויסו רובם ממקורות שמחוץ למערכת התקציבית הרגילה. היטיב לבטא זאת אלחנן אורן:

"חזון העצמאות הטיל על ההנהגה לקיים, לכלכל ולתגבר את הנגב, ורתם את אנשי הסוכנות, הקק"ל, המרכז החקלאי והמפעלים המשקיים למעשים הגדולים של ועדת הנגב".²¹

הערות

1. אלחנן אורן, "הנגב במרי, במאבק ובמלחמת העצמאות משנת 1939 עד שנת 1949", ארץ הנגב, (עורכים: אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס), כרך א', תל-אביב תשל"ט, עמ' 390-391. להלן: אורן.
2. דוד בן גוריון, יומן המלחמה תש"ח-תש"ט (עורכים: גרשון ריבלין ואלחנן אורן), כרך א', תל אביב 1982, עמ' 44. להלן: יומן המלחמה.
3. דוד בן גוריון, בהלחם ישראל, תל אביב תש"י, עמ' 32. הדברים במקורם נאמרו ב-8 בינואר 1948.
4. יומן המלחמה, עמ' 45.
5. שם, עמ' 52.
6. ראיון שערך מחבר המאמר עם יהודה חורין בשנת 1981. מובא בספרי, צמיחתו של מנהיג — פנחס ספיר, 1930-1949, תל אביב 1987, עמ' 185. להלן: צמיחתו של מנהיג.
7. יומן המלחמה, עמ' 69-70.
8. יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג', תל אביב 1973, עמ' 1426.
9. יוסף ויץ, יומני ואגרותי לבנים — משמר חומות, 1945-1948, כרך ג', רמת-גן תשכ"ה, עמ' 223. להלן: ויץ.

10. יומן המלחמה, עמ' 159.
11. שם, עמ' 285.
12. שם, עמ' 396. הקטע הוא מה-7 במאי 1948.
13. ויץ, עמ' 379-380.
14. צמיחתו של מנהיג, עמ' 187.
15. שם, עמ' 187-188.
16. שם, עמ' 323.
17. שם, עמ' 381-382.
18. שם, עמ' 384.
19. שם, שם.
20. היו שראו בכך את הצד השלילי. כך, במחקרה של ד"ר אוסטפלד על הקמת צה"ל, היא ציינה כי בתחילת מלחמת העצמאות הוקמו מוסדות וגופים חדשים, ביניהם ועדת הנגב, ו"התפתח מערך מורכב ומסורבל, בנוי רבדים רבדים ונתון למרות מנהלים ומפקדים, שאף הם היו תלויים במוסדות שמבנם והרכבם מסובך. מערך זה הקשה על ניהול הצבא והמלחמה". וראו: זרבה אוסטפלד, צבא נולד, כרך א', תל אביב תשנ"ד, עמ' 77.
21. אורן, עמ' 407.

ראשית התיישבות העולים בנגב

דבורה הכהן

התיישבות העולים בנגב היתה אחד ממאפייניה הבולטים של המדינה בראשיתה. לאחר קום המדינה הוקמו מאות ישובי עולים – רבים מהם באזור הדרום ובנגב. התיישבות העולים ועיתויה לא נעשו על פי תכנית מגובשת, אלא הוכתבו מכורח הנסיבות והאילוצים, שלא נצפו מראש ולא היתה עליהם שליטה. הצטרפו לכך שיקולים מדיניים, בטחוניים, אידיאולוגיים וכלכליים. התמודדות עם מציאות פוליטית שנוצרה לאחר מלחמת העצמאות, החשיבות שיוחסה לנגב, המשבר בהתיישבות הוותיקה והעליה ההמונית וקליטתה הפיסית והחברתית, חברו יחדיו והשפיעו על היווצרותם של תופעות ותהליכים בלתי צפויים. על יחודה של ההתיישבות בנגב ונסיבות הקמתם של מושבי העולים, נדון להלן.

עוד לפני הקמת המדינה יוחסה חשיבות רבה לנגב: הנגב היה בלתי מיושב ברובו, ולא היתה בעיה של נישול אוכלוסיה ערבית.*

נסיונות אחדים להתיישבות יהודית בנגב החלו עוד לפני הכיבוש הבריטי.⁴ כאשר הנגב החל לתפוס מקום מרכזי בתכניות ההתיישבות, נעשו מאמצים לרכוש קרקעות ולהקים נקודות שישמשו ראש גשר להתיישבות נרחבת.⁵ השטחים שנוספו למדינה במלחמת תש"ח הגדילו את שטחה פי עשרה לעומת אלה שהיו בבעלות יהודית לפני המלחמה. ערב הקמת המדינה היו בבעלות קק"ל וגורמים פרטיים אדמות בהיקף של

* הנגב הוא גשר בין שני ימים ושלוש יבשות. השליטה במפרץ אילת איפשרה להתחבר לאוקיאנוס ההודי וקשר למזרח הרחוק ולמזרח אפריקה. הנגב נחשב לנקודה אסטרטגית חשובה בשמשו חיץ הקוטע את הרצף הטריטוריאלי בין מצרים לשאר מדינות ערב. נודעה לו גם חשיבות להגנת מבואותיה הצפוניים של תעלת סואץ, והוא היה חוליית קשר ונכס כלכלי וצבאי עבור הבריטים שאיפשר להם לשלוט על מאגרי הנפט במזרח התיכון ולהגן על התעבורה הימית. כגשר בין יבשתי, הנגב הקל על שליטתם במאחזיהם באסיה ובאפריקה, וסייע ביצירת רצועה של מדינות ערביות בחסותם. בעת המלחמה הקרה בין הגושים והחשש לפריצת מלחמה בין מעצמות המערב לברית המועצות, נודע ערך רב לנגב בשל קרבתו היחסית לגבול הסובייטי. אין תימה שהבריטים ביקשו לשלוט בנגב והם התנגדו בעקביות להכלילו בתחומי המדינה היהודית.¹ בתגובה לנסיונות החוזרים ונשנים של הבריטים לנתק את הנגב מהישוב היהודי, תפס הנגב מקום חשוב בתכנון מפת ההתיישבות היהודית. גם בתכנון התשתית למדינה העתידה לקום שהוכנה בשנות הארבעים בהשראתו של בן גוריון, תפס הנגב מקום חשוב.² בעת עיצוב מפת החלוקה בשנת 1947, תבעו הבריטים להוציא את דרום הנגב משטח המדינה היהודית. הם ביססו את עמדתם על טענת מומחים, שהנגב הדרומי, ממפרץ אילת ועד שוליה הדרומיים של בקעת באר שבע, הוא אזור צחיח שאינו ניתן ליישוב ולעיבוד חקלאי.

המאבק על השליטה בנגב בעשור הראשון למדינה היה קשור לחשיבותו הגיאופוליטית; השליטה עליו איפשרה לנתק את מצרים ממדינות ערב שבאסיה. היה זה גורם חשוב במקרה של הרחבת הסכסוך הישראלי-ערבי, מעימות מקומי מוגבל למאבק אזורי-גלובלי.³

כ־1.5 מיליון דונם, ובתוכם מלחמת העצמאות הן השתרעו על כ־15 מיליון דונם. כמחצית מן האדמות שנוספו היו נכסי נפקדים. קרקעות נוספות, שהיו בעבר בבעלות ממשלתית, עברו עתה לרשות המדינה.⁶ בכל תכניות ההתיישבות בלט מקומו של הנגב. לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות בסוכנות, הציע (בנובמבר 1948) להרחיב את ההתיישבות ב־96 נקודות, ובהן כעשרים ישובים חדשים בנגב.⁷ לאחר מלחמת העצמאות הוחל בהתארגנות מהירה להקמת ישובים ברחבי הארץ. השטחים הנרחבים בנגב שסופחו למדינת ישראל, עוררו את ראשי המדינה למהר ולהקים שם ישובים, תוך החלטה נחושה שלא לוותר על הנגב. הועלו תכניות מרחיקות לכת להרחבת ההתיישבות בכל רחבי הארץ, כולל בנגב.⁸ בנובמבר 1948 הוחלט על הקמת ועדה מיוחדת לאיתור מיקומם של ישובים חדשים, ולאחר חודשים אחדים של עבודה אינטנסיבית וסיורים ברחבי הארץ, גובשו תכניות להקמתם.⁹ ראשי תנועות ההתיישבות דיברו על עשרות ישובים חדשים שיקומו בנגב. זאב צור, ממנהיגי הקיבוץ המאוחד, הפליג ודיבר על הקמת מאה ועשרים נקודות חקלאיות בנגב.¹⁰ סביר להניח שהוא, כעמיתיו, התכוון להתיישבות קיבוצית ולא להקמת ישובי עולים. אלה שלא האמינו כי העולים יהיו מסוגלים להגשים את ההתיישבות החקלאית במרכז הארץ, באזור שהתנאים בו טובים לאין ערוך מאשר בנגב, לא העלו על דעתם כי הם יצליחו להאחז בנגב.¹¹ אולם הדברים התפתחו בניגוד לצפוי, כפי שנראה להלן.

בתחילת 1949, בראשית הפעילות להרחבת ההתיישבות בנגב, לא הופנו לשם עולים. ההתיישבות נראתה מורכבת וכרוכה בקשיים רבים אף במרכז הארץ, שם החלו בנסיון לישמה, לא כל שכן בנגב, שסבל משתי בעיות חמורות: מחסור חמור במים ובעיות בטחון. באותה עת שמו המוסדות המיישבים את מבטחם בתנועות הקיבוציות, שיסייעו בחיזוק הישובים הקיימים ובהעלאת נקודות חדשות, וילוו אותן בצעדיהן הראשונים. הממשלה והסוכנות היו נכונות לסייע מבחינה כלכלית, בציד חקלאי ובפיתוח מלאכה ותעשייה במשקים בתקופת המעבר, עד שניתן יהיה לפתח את החקלאות.¹²

במהלך 1949 גדלה אוכלוסיית הנגב והגיעה ל־2,500 נפש. בסוף אותה שנה כללה מפת ההתיישבות בנגב 26 ישובים, מהם 21 קיבוצים, מתוכם 12 ישובים חדשים. החידוש הגדול היה בכך, שבין הישובים החדשים היו שלושה כפרים של עולים חדשים. היה זה צעד ראשון בהתיישבות העולים בנגב, ששינה לימים את דמותו של האזור.

נסיבות הפנייתם של העולים לנגב

בשנת 1950 תכננו להקים בנגב עוד 12 ישובים. הכוונה היתה להקים קיבוצים שיוכלו להתמודד עם הקשיים הרבים שעמדו בפני המתיישבים באזור, אולם חסרו מועמדים להתיישבות. ברוב המשקים חסרו חברים, והתגבור בחברים נוספים התעכב וגרם לשיבושים בפיתוח המשק ובהרחבתו, כמו גם במישור החברתי. הרחבת ההתיישבות הקיבוצית והקמתם של משקים חדשים, שנעשתה בתנופה גדולה בשנה הראשונה לאחר הקמת המדינה, נעצרה כאשר לא נמצאו די מועמדים להקמת כל הנקודות שתוכננו. בעוד שבימי המנדט היה המחסור בקרקע המכשול הגדול להרחבת ההתיישבות, ועשרות גרעינים נאלצו להמתין זמן ממושך, לעתים שנים אחדות, עד

תדהר, 1957

תאשור, 1964

בניית הבתים הראשונים בגילת

תפרח, 1970

שנמצאה קרקע להקמת נקודה חדשה, הרי שלאחר קום המדינה התהפכו היוצרות: היו קרקעות רבות וזמינות להתיישבות והוחלט להקים בדחיפות עשרות נקודות חדשות. ברם, חסרו מועמדים להתיישבות.

עד 1949 היו המועמדים להתיישבות גרעיני הכשרה שנוסדו בידי חניכי תנועות נוער חלוציות. היו אלה צעירים שעברו מסלול של הכשרה אידיאולוגית ומקצועית והיו חדורי מוטיבציה להגשמת המשימות הלאומיות שהוצבו בפניהם – להגביר את הנוכחות היהודית בכל שטחי הארץ, להתיישב באזורי ספר ולשאת במשימות ההגנה של הישוב. מגמה זו הנחתה את מוסדות ההתיישבות גם לאחר קום המדינה. מהקמת המדינה עד סוף שנת תש"ח הוקמו בארץ 15 קיבוצים ושמונה מושבים. בשנת תש"ט הוקמו 38 קיבוצים ו-14 מושבים, חלקם מושבים שיתופיים – כולם במסורת ההתיישבות החלוצית.¹³ עד סוף 1949 נוצל כמעט כל המאגר האנושי הקיים של גופים חלוציים, ולא היו מועמדים לאיוש עשרות הנקודות הנוספות שהיו בתכנית. התנועות הקיבוציות מצאו עצמן במיצר: מחד, שיוועו להרחבת משקיהן ולתוספת חברים, ומאידך, לא האמינו בסיכוי שעולים חסרי הכרה אידיאולוגית מתאימה יסתגלו לחיים במסגרותיהם.¹⁴ נוצר מצב פרדוקסלי: בשעה שרבות עולים זרמו לארץ, עמדו התנועות הקיבוציות, שעליהן הוטל להקים במהירות עשרות ישובים חדשים, בלי מועמדים להתיישבות. הן חשו מבוכה: "חודש דצמבר 1948, אשר היה מחודשי השיא בעליה, הביא לקיבוץ בסך הכל כ-30 עולים. האוניות הביאו אלפי עולים, אך הם לא פנו להתיישבות חלוצית".¹⁵

העליה הגדולה

מהקמת המדינה ועד סוף שנת 1948 עלו כ-103,000 עולים, ובחודשי השנה הראשונים של 1949 גבר זרם הבאים. מדי חודש הגיעו כ-30,000 עולים, שהם כאלף עולים ליום. בתחילת השנה נפתחו שערי קפריסין ואלפי העולים שהיו במחנות הגירוש עלו תוך זמן קצר. העליה הוסיפה לזרום ממחנות העקורים, מארצות הבלקן וממזרח אירופה. גם מארצות האסלאם גבר זרם העליה – מצפון אפריקה, מתורכיה, ממצרים ומארצות אחרות. במהלך שנת 1949 באו כ-240,000 עולים, קרוב למחציתם מאסיה ומאפריקה, ובשנה שלאחריה הוסיפו להגיע עולים מעשרות ארצות.¹⁶

מצוקת הקליטה והמחסור בדיוור הכבידו על העולים. חלק ניכר מאלה שהגיעו בשנת 1948 וזבתחילת 1949 שוכנו בבתים שהעריבים נטשו במהלך מלחמת העצמאות. כ-120,000 עולים מצאו פתרונות דיור באמצעותם. אולם זרם העליה הגואה הותיר רבבות ללא קורת גג, והם שוכנו באלפי אוהלים שהוקמו במחנות. משכלו האוהלים הקימו פחונים ובדונים, מכל הבא ליד. זקנים, נשים וטף, חולים ונכים היו נתונים לפגעי מזג האוויר: חום לוהט בקיץ, וקור ורטיבות בימות החורף.

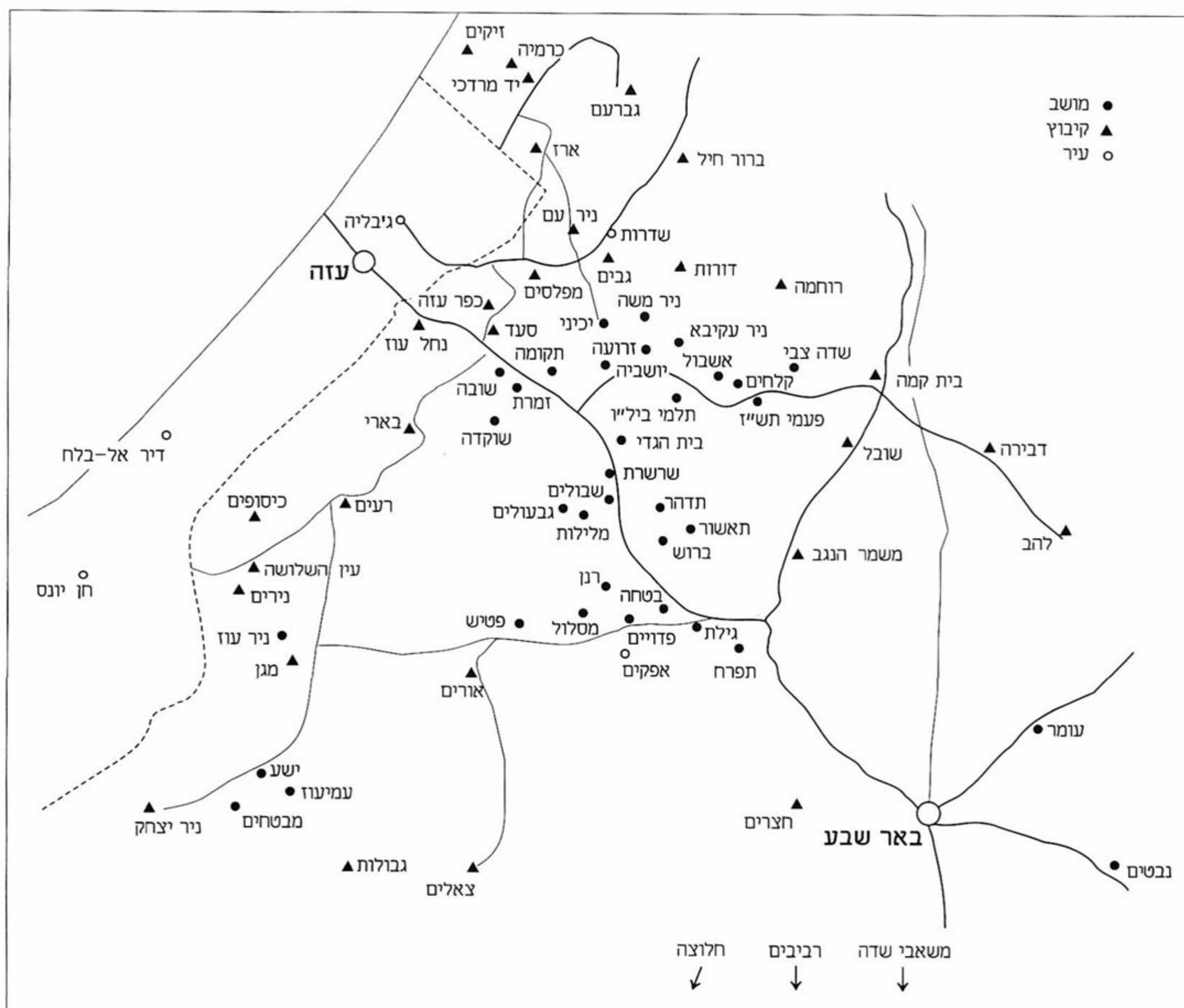
רבבות עולים גדשו את המחנות וזרם העליה הוסיף לגאות. העולים, שהיו אמורים לשהות במחנות מעבר ימים ספורים, עד שיימצא עבורם דיור, נשארו בהם, מאחר שלא היה לאן להפנותם. שהייתם שם הלכה והתארכה חודשים ארוכים, תוך מצוקה גדולה.¹⁷ ככל שגבר זרם העליה הוגדלו המחנות ואוכלסו באלפי עולים. מדי פעם הוקמו מחנות נוספים. בחודש מארס 1949 היו כבר 23 מחנות, ונוסף אליהם מחנה "שער העליה" שנועד להיות מחנה מיון. הגידול במספר המחנות לא הדביק את קצב

קיצוב המצרכים, שעליו הוכרז עם הקמת הממשלה במארס 1949, לא הקל על המצב.²² המשק, שעבר זעזוע קשה במלחמה, לא הספיק להתאושש ולהתרחב, ולא היה מסוגל לקלוט את כוח האדם שנתוסף עם רבבות העולים שזרמו ארצה. בראשית שנת 1949 החל גל של שחרורים מהצבא ואלפי אנשים הצטרפו אל מבקשי העבודה, לצד רבבות העולים שלא נמצא להם מקור תעסוקה. מול התפתחות זו עמדו מוסדות הקליטה חסרי אונים.

מציאות זו הניעה את הסוכנות למהר ולהפנות את יושבי המחנות לכל מקום שניתן, ובלבד שיצאו ממחנות העולים. הוצאתם המהירה של העולים מן המחנות נועדה גם להקלת הנטל הכספי מהסוכנות, שמימנה את צורכי הקיום של העולים במחנות. ראשי מחלקת ההתיישבות והקליטה החליטו לעשות כל מאמץ כדי להפנות רבבות עולים להקמת נקודות התיישבות חדשות. בכך ביקשו לפתור בעיות אחדות: העברת עולים להתיישבות היתה עשויה להקל על הצפיפות במחנות ולתת מענה, לפחות חלקי, לעולים, לבעיות הדיור והתעסוקה; הוחלט להעסיק את העולים שיצאו להתיישבות בבניית בתיהם, ובכך לקדם את פתרון בעיות הדיור עבורם, וגם לתת להם מקור תעסוקה. הרחבת ההתיישבות החקלאית נועדה להקל גם על המחסור במזון טרי בשוקי הארץ, באספקת ירקות ופירות, ביצים ומוצרי חלב. לוי אשכול, שתאר בהתלהבות את הפוטנציאל הגדול של ההתיישבות בוועידה החקלאית השביעית (יולי 1949), דיבר על הקמת אלפי כפרים, מתוכם מאות בנגב.²³ כך הצטלבו הדרכים בין מחנות העולים השרויים במצוקה, לבין תנועות ההתיישבות המשוועות לכוח אדם שיצטרף אליהן.

רוב העולים לא רצו ללכת לקיבוצים, ואף לא היתה להם נטיה לחיי כפר ולעבודה חקלאית, שהצריכה כוח פיסי ונכונות למאמץ גופני קשה. יתר על כן, ראשי מוסדות הקליטה, בעצמם מראשי תנועות הפועלים, לא התכוונו להקים כפרים גרידא. הם ביקשו לשלב את העולים במסגרותיה של ה"התיישבות העובדת", המבוססת על האידיאולוגיה הסוציאליסטית. העולים מאירופה נרתעו ממנה, וביחוד יוצאי הארצות הקומוניסטיות, שהתנסו בקולקטיביזם וביקשו להתרחק מהקיבוצים, שכן "משהו מריח הקולחוזים עלה באפם והרתיע אותם".²⁴ פליטי השואה, שהיו עמוסי סבל ותלאות, ביקשו לשקם את חייהם במהירות מרבית. לאחר שנות נדודים וחיי מחנות שאפו רובם לפרטיות, למסגרת משפחתית אינטימית, וחיי השיתוף הרתיעו אותם. גם עבודה פיסית קשה, שתגמולה מועט ולא היה בה כדי להבטיח רווחה כלכלית, לא קסמה לרובם. העולים מארצות האסלאם גילו יחס דומה. לאלה שבאו מאזורים עירוניים או היו בתהליכי עיור ומודרניזציה, לא היתה משיכה לעבודה חקלאית, שנחשבה בארצות מוצאם לנחותה בסולם הכלכלי-חברתי. הרעיונות השיתופיים לא היו מוכרים לרובם, ועקרונות המבנה המשקי המתחייב מהם היו זרים להם. שאלת התאמתם של העולים לעבודה חקלאית המבוססת על עקרונות ההתיישבות העובדת עוררה ויכוחים רבים.²⁵ קבוצות עולים אחדות שניסו למצוא את מקומן בקיבוץ, נתקלו בקשיים בקליטתן במשקים, ותוך זמן קצר נואשו וחזרו על עקבותיהן. לקיבוצים היה בכך חיזוק נוסף לדעה, שאין סיכוי לקלוט את העולים אצלם.

ההתיישבות העובדת כללה גם את מושבי העובדים. שלא כעמיתיהם בקיבוצים, נאותו אנשי המושבים הוותיקים לקבל על עצמם את המשימה של קליטת העולים

ישובי הנגב בעשור הראשון, רובם מושבי עובדים שנוסדו בשנות החמישים בנגב הצפוני

במסגרותיהם. הם נענו לדרישה לחולל שינוי חברתי בקרב העולים, והאמינו שאפשר להשיגו בהתיישבות במסגרת המושב. לעמדת המושבים היה חלק מכריע בקביעת צביונה של התיישבות העולים בראשיתה. בשיתוף מחלקת ההתיישבות בסוכנות החלו בהכוונת העולים להתיישבות חקלאית. תוך שנים אחדות הוקמו ברחבי הארץ מאות מושבי עולים, ששינו את מפת ההתיישבות ואופיה, ותפסו מקום נכבד בעיצוב מפת הארץ בעשור הראשון למדינה. תחילה הופנו העולים לכפרים ערביים נטושים במרכז, ובהמשך הוקמו מושבי עולים גם בדרום הארץ ובצפונה.

אנשי המושבים הוותיקים התנדבו להדריך במושבי העולים, סייעו להם בהתארגנות ופעלו כדי להקנות לעולים ערכים של מושב העובדים ועקרויותיו. הם סייעו בהקמת המוסדות המתאימים בכפר והדריכו את המתישבים החדשים לפעול במסגרת השיתופית של המושב. המדריכים פעלו בשיתוף פעולה הדוק עם אנשי מפעל הנגב, והיתה להם השפעה רבה על המושבים בצעדיהם הראשונים.²⁶

ראשיתה של התיישבות העולים בנגב

בתכנון מערך ההתיישבות שלאחר קום המדינה, הוקצה מקום נאות לעולים,²⁷ אולם משלהי 1948, כאשר עולים מן המחנות הופנו להתיישבות ברחבי הארץ, היססו המוסדות המיישבים לשלוח אותם לנגב, שנחשב לאזור קשה. אף במקומות נוחים יותר, כמו במרכז הארץ, צצו בעיות וקשיים בלתי צפויים, על אחת כמה וכמה בנגב, שם אפילו הוותיקים, חניכי תנועות חלוציות, התקשו לעמוד במשימות. התיישבות העולים בנגב נראתה אז כחזון לעתיד לבוא. אולם תוך זמן קצר החלה התיישבות עולים גם בנגב. המהלך לא תוכנן בידי המוסדות המיישבים, והצעדים הראשונים לא נעשו בזהירות ובהססנות.

הנחשונים

שלושת מושבי העולים שהוקמו במחצית השנייה של 1949 – שרשרת, תפרח וגילת, פתחו תקופה חדשה ביישוב הנגב. היוזמה לא יצאה מתנועות המושבים, והקבוצות הראשונות לא היו צירוף מקרי של עולים במחנות. המתיישבים באו מקרב הגרעינים של חניכי תנועות נוער חלוציות, שהחליטו ללכת להתיישבות מיוזמתם ובחרו בנגב במודע.

שרשרת: מושב העולים הראשון בנגב, הוקם בידי איגוד המושבים של הפועל המזרחי ב-30.6.1949. העולים מגרבה ודרום תוניסיה היו חניכי תנועת הנוער "בני עקיבא", שעלו ארצה כהכשרה מגובשת והשתתפו במלחמת העצמאות. הם נחשבו לחבורה אליטיסטית ועלו כשפניהם מיועדות להתיישבות, היו בהכשרה במשך שנה בקבוצת יבנה והמתינו לעליה על הקרקע. תוך כדי כך החליטו חברי הגרעין להקים מושב ולא קיבוץ. הם הופנו לנגב והתיישבו בקרבת סעד ותקומה, כחלק מתכנית ליצירת גוש התיישבותי של חברי הפועל המזרחי באזור, בהתאם למסורת ההתיישבות של תנועה זו.²⁸

תפרח: היוזמה להקמתו של מושב תפרח באה מקבוצת צעירים דתיים יוצאי הונגריה וטרנסילבניה, פליטי השואה באירופה, שעלו ארצה בתום מלחמת העולם השנייה. הם שרתו בצה"ל במלחמת העצמאות, והכירו את תנועות ההתיישבות בארץ. הם היו מודעים גם לתנאים הקשים שבנגב, אך היו נחושים לפתוח דף חדש בחייהם ולהקים מושב משלהם, וקיבלו על עצמם להתיישב בנגב.

שלא כמו אנשי שרשרת, המתיישבים בתפרח לא הגיעו ארצה כגרעין מגובש שפניו להתיישבות.²⁹ קבוצה קטנה של כ-25 צעירים פליטי שואה, שעלו כבודדים, התארגנו בארץ להקמת הישוב. לאחר שנות נדודים, סבל ותלאות שעברו עליהם, הם היו חסרי מנוחה וניסו למצוא מקום שיתאים להם ויענה על משאלותיהם.

מרכז הקבוצה היה זאב גוטמן. הוא וחבריו החליטו שלא להצטרף לישוב קיים, אלא ביקשו מסגרת המתאימה להם, והיו מוכנים ללכת גם לנגב. הקמת ישוב חדש משלהם היתה נקודת מפנה בחייהם, והם תלו בה תקוות רבות.³⁰ אנשי מפעל הנגב דיווחו ביבושת על הנקודה החדשה שהוקמה ב-18.10.1949: "ק"מ 107 – עלו 160 נפש, מזה 50 משפחות, ו-10 רווקים. הושלמו 65 בתים, ממשיכים לבנות עד ל-110 בתים".³¹

גילת: אחרי שרשרת ותפרח הוקמה גילת (ב-4.12.1949). גם בישוב זה נעשתה

ההתארגנות הראשונה ביוזמת צעירים חברי תנועות הנוער החלוציות בארץ מוצאם – תוניסיה. חלקם עלה במסגרת הגח"ל עם הקמת המדינה ושרת בצה"ל. לאחר שחרורם החליטו לצאת להתיישבות. יעקב סעדון ושלמה ישי היו מהגרעין הראשון של המתישבים, שמנה כ-25 חברים, רובם רווקים. הם יזמו קשר עם תנועת המושבים, שם הציעו להם לצאת לנגב. התנאי היה, שיארגנו קבוצה של 120 משפחות. סעדון וחבריו יצאו למחנות העולים וביקשו לבחור בעצמם את המתישבים: הם בחרו רק יוצאי תוניסיה, צעירים שומרי מסורת. בין אלה שהצטרפו אליהם היה אהרון אוזן, לימים חבר כנסת ושר החקלאות.

טרם עלותם על הקרקע יצאו אחדים מחברי הקבוצה לסיור מוקדם בנגב, מלווים באנשי הסוכנות. אלה ניסו לשדלם להצטרף לתפרח כדי להשלים את מכסת המשפחות במקום, ואולי גם בגלל שחששו להקים עוד ישוב חדש, בטרם נתבררה מידת יציבותם של שני הראשונים. אך אנשי הקבוצה היו נחושים בדעתם שלא להצטרף לישוב קיים אלא להקים ישוב משלהם. לאחר משא ומתן עם אנשי תנועת המושבים, נענתה בקשתם. הם ריכזו את קבוצת המתישבים שארגנו, ויחד עמהם יצאו לדרך, למקום החדש שהוקצה להם.³² בשבועות הראשונים התנהלו החיים ביישובים החדשים כמו בקומונה: תחילה באו רק הגברים, רובם רווקים. עבודתם הראשונה היתה בהקמת הכפר – יציקת יסודות, הכנת בלוקים ובניית הבתים. לאחר שבועות אחדים, כאשר התקדמה הבנייה, הצטרפו גם הנשים. עד השלמת הבתים הוסיפו המתישבים להתגורר באוהלים. המים סופקו במשורה, והשרותים לקו בחסר, אולם רוח המתישבים היתה איתנה וחדורה התלהבות ותחושת חלוציות. הם האמינו, שהצעדים הבאים יהיו מהירים וטובים יותר. יעקב סעדון נבחר למזכיר הראשון של המושב, ויחד עם אנשי מפעל הנגב ותנועת המושבים, ניסה להפעיל את מוסדות המושב. כעבור זמן הזמינו חלק מהמתישבים את בני המשפחה המורחבת – הורים, אחים ובני דודים להצטרף אליהם ולהתיישב בגילת.³³

שלושת המושבים הראשונים בנגב נתייחדו בכך, שחבריהם התארגנו בתנועות נוער חלוציות בארצות מוצאם, ולא היו מקבץ אקראי של עולים. הגרעינים הראשונים כללו צעירים שהתארגנו על בסיס היכרות אישית ועבר משותף, וביקשו לעסוק בחקלאות. קבוצות עולים אלה לא היו הראשונות שהלכו לנגב. קדמו להן עולים שעלו על הקרקע כהכשרות של קיבוצים. שרשרת, תפרח וגילת נתייחדו מן האחרים לא רק בכך שהוקמו כמושבים. הבדל בולט בין גרעיני התיישבות קיבוציים למושבי העולים היה בכך, שהראשונים הורכבו מצעירים, רובם ככולם רווקים, ואילו אל המושבים הצטרפו בני משפחה מורחבת – הוריהם המבוגרים של הצעירים, אחים ובני דודים בני גיל שונה. הבדל בולט נוסף היה בכך, שהמוסדות המיישבים לא כפו על גרעיני הקיבוצים לצרף אליהם חברים חדשים ללא הסכמתם, בעוד שמושבי העולים התחייבו להשלים את מכסת המתישבים מקרב ציבור כלל העולים כבר בשלב העלייה על הקרקע. הקבוצות הראשונות של שרשרת, תפרח וגילת ניסו אמנם לבחור בעצמן את המתישבים הנוספים. בחיפושיהן במחנות העולים הן תרו אחר אנשים מתאימים מבחינת הרקע החברתי, הגיל והמוטיבציה, אולם אלה לא נמצאו בנקל. הכורח לצרף חברים נוספים, גם אם אלה לא ענו על הקריטריונים שהציבו, היה עתיד להיות אחת המכשלות בייצובם ובגיבושם החברתי של מושבי העולים.³⁴

שלושת מושבי העולים הראשונים היו בחזקת נסיון, ואנשי הסוכנות עקבו אחריהם בעניין מיוחד. הם לא היו דומים זה לזה, וכל אחד מהם התייחד ברקעו החברתי, בהרכבו ובנסיבות התארגנותו. גם דרך התפתחותם היתה שונה. שלושת הישובים האלה הרשימו את אנשי הסוכנות בדרכי התארגנותם ובהסתגלותם למקום, ובכך ריכזו את החששות שליוו את המוסדות המיישבים באשר לאפשרויות ליישוב העולים בנגב. אולם קבוצות העולים שבאו אחריהם לא דמו לראשונים, לא בהרכבן ולא בדרך התארגנותן. תנופת ההתיישבות הגדולה, שהחלה באביב של שנת 1950, התנהלה בצורה שונה לחלוטין, ולוותה באילוצים רבים שהכתיבו את דרכי הפעולה וקבעו את אופיה.³⁵

* * *

תוך שנים אחדות הוקמו בנגב למעלה משלושים מושבי עולים. התיישבות זו עברה דרך קשה ונפתלת וידעה עליות ומורדות. המתיישבים היו ציבור מגוון של יוצאי ארצות בעלי רקע חברתי ותרבותי שונים. התפתחות המושבים החדשים לא היתה אחידה.³⁶ ברוב המושבים חלה התפתחות מרשימה בעשור השני והשלישי לקיומם, וחל גידול בתפוקה החקלאית ובהכנסה. הנסיון ליישום הרעיון של "כור ההיתוך" בא כאן למיצוי מרבי. אף הנסיון לשיתופם הפעיל של העולים במושבים במהלך הקליטה ולהצמחת מנהיגות מקומית מקרבם היה יחודי, אף שההתפתחויות שם לא תמיד התנהלו בכיוון שתוכנן.³⁷

התיישבות העולים היא תופעה בולטת בפסיפס החברתי שנוצר בשנים הראשונות למדינה. היה זה נסיון יחודי לקליטת העולים במערכות הישוב הוותיק. בנגב הוקמו בעשור הראשון למדינה שלושים ושישה מושבי עולים, והם שינו את צביונה של ההתיישבות בנגב.

הערות

1. דותן ש. המאבק על ארץ-ישראל, תל אביב, 1988.
2. הכהן ד. תכנית המליון, תכניתו של ד. בן גוריון לעליה המונית בשנים 1942-1945, תל אביב 1994, עמ' 82.
3. אסיה א. מוקד הסכסוך. המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים 1994.
4. קרק ר. תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב, עמ' 44-47.
5. פורת ח. מיישומן לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, ירושלים 1996. בשנת 1943 הוחלט על הקמת שלושת המצפים בנגב ועל הקמת 11 הנקודות הוחלט בשנת 1946.
6. שחר א, ורזין א. התפתחות מפת ההתיישבות בישראל 1948-1982, בתוך: אייזנשטדט ש. (עורך), החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 213-216.
7. פורת ח. מפעל הנגב — ממשד משקם לגוף המיישב והמפתח בנגב. עיונים בתולדות ישראל 5, 1995, עמ' 212-239.
8. פורת ח. התכניות ליישוב הנגב ופיתוחו 1948-1951, קתדרה 78, עמ' 122-145.
9. חברי הוועדה היו: יוסף ויץ — מטעם קק"ל, חיים גבתי — נציג המרכז החקלאי, רענן ויץ — המחלקה להתיישבות בסוכנות, וי. אייזיק מטריקין — מטעם צה"ל. ראה: גבתי, מאה שנות התיישבות, 1981, ב, עמ' 25.
10. פורת ח. מפעל הנגב, עמ' 224.
11. על יחסם של הקיבוצים להתיישבות עולים, ראה: הכהן ד. עולים בסערה, העליה הגדולה וקליטתה בישראל, 1994, פרק שלישי; גבע י. יישוב הארץ בימי ראשית המדינה, יעד 2, יוני 1989.
12. דו"חות של מפעל הנגב במהלך שנת 1949, ארכיון טוביהו (להלן: א"ט).

13. גבתי ח. מאה שנות התיישבות; צור ז. הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, תל אביב 1964; ביין א. עליה והתיישבות במדינת ישראל, תל אביב 1982.
14. המועצה החקלאית המ"ח, פברואר 1949, א"ע 110. הוועידה החקלאית השביעית, יולי 1949. וראה: צור ז. שם, ב, עמ' 332-338. ובעתונות התקופתית של תנועות הקיבוצים: מבפנים, אוגוסט 1948, אוגוסט 1950. ניב הקבוצה, אלול תש"ט. הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט, עמ' 36.
15. דו"ח ועדת הקליטה, הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט. ראה: גבע י. נוכח העליה ההמונית, פרשת דרכים בתולדות ההתיישבות העובדת (טרם פורסם).
16. סיקרון מ. העליה לישראל 1948-1953, ירושלים 1957; הכהן ד. עולים בסערה, עמ' 76-55.
17. הכהן ד. שם, עמ' 85-77.
18. במחנות העולים שהוקמו בפרדס חנה היו יותר מ-15,000 נפש, בבאר יעקב היו 10,000, בחדרה – למעלה מ-6,000 עולים, וכך באחרים. ראה שם, שם.
19. הכהן ד. מדיניות העליה בעשור הראשון למדינה: הנסיונות להגבלת העליה וגורלם, בתוך: הכהן ד. (עורכת), קיבוץ גלויות – העליה לארץ-ישראל, מיתוס ומציאות, ירושלים 1998, עמ' 285-316.
20. הכהן ד. עולים בסערה, עמ' 90-88.
21. שם, עמ' 210-207.
22. ברקאי ח. ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990.
23. אשכול ל. הוועידה החקלאית השביעית, תל אביב, יולי 1949. אשכול ל. במעלות השליחות, עורך: שפירא י. רמת גן 1969, עמ' 108-109.
24. קורן י. קיבוץ הגלויות בהתנחלותו, תל אביב 1964.
25. הכהן ד. עולים בסערה, עמ' 144-129, והערות שם; כנרי ב. התנועה הקיבוצית בישראל במעבר מיישוב למדינה, בתוך: המעבר מיישוב למדינה, פילובסקית (עורכת), עמ' 187-198.
26. הכהן ד. הגרעין והריחיים, התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב 1998.
27. פורת ח. היבטים גיאוגרפיים יישוביים בעת הקמת מושבי העולים בנגב 1948-1952, בתוך: עופר ד. (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 227-260.
28. על מדיניות ההתיישבות של הפועל המזרחי ראה: כ"ץ י. תורה ועבודה בבניין הארץ, הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, רמת גן 1996.
29. ראיון, זאב גוטמן, 13.4.1993.
30. שם, שם.
31. דו"ח כהנוביץ, ינואר 1950; א"ט; תפרח – שתחילה כינו אותה – "הק"מ ה-107", הוקמה בכביש עזה – באר שבע, בק"מ ה-107.
32. ראיון, יעקב סעדון, 29.4.1993; ראיון, שלמה ישי, 10.6.1992.
33. ראיונות: יעקב סעדון, שלמה ישי, שם. אהרון און, 4.11.1993.
34. הכהן ד. הגרעין והריחיים, עמ' 84-87.
35. שם, עמ' 96-123.
36. מחקרים רבים התפרסמו על-ידי אנתרופולוגים וסוציולוגים שחקרו את התיישבות העולים, על קשיי הסתגלותם למושב. ראה: שוקד מ. ודשן ש. דור התמורה: עולם התרבות, הדת והחברה של יוצאי צפון אפריקה, ירושלים תשל"ז; שפירא ע. (עורך), מושבי עולים בישראל, ירושלים תשל"ב; גלעדי ד. (עורך), מושבי עולים, תל אביב 1972. Deshen, S. Conflict and Social Change: The Case of an Israeli Village, *Sociologia Ruralis*, Vol. 6, No. 1, 1996; Goldberg, H., *Cave Dwellers and Citrus Growers: A Jewish Community in Lybia and Israel*, Cambridge University Press, 1972; Shokeid, M., *The Dual Heritage: Immigrants from the Atlas Mountains in an Israeli Village*, Manchester University Press, 1971; Weintraub et al., *Immigrants and Social Change: Agricultural Settlements of New Immigrants in Israel*, Israel University Press and Manchester University Press, 1971; Weingrod, A. *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca N.Y., Cornell University Press, 1966; Willner, D., *Nation Building and Community in Israel*, Princeton University Press, 1969.
37. הכהן ד. הגרעין והריחיים, עמ' 289-336.

עיירות הפיתוח בנגב*

אלישע אפרת

הנגב מעולם לא היה מיושב בצפיפות וברוב התקופות ההיסטוריות אוכלוסייתו היתה דלילה ופזורה על שטחים נרחבים. גם כאשר נבנו בו ערים, זמן קיומן היה קצר יחסית, והן לא היו גדולות במיוחד. דווקא עם הקמתה של מדינת ישראל ידע הנגב תקופת עיור רבת היקף, שהתבטאה בהקמת עיירות פיתוח.

כאזור צחיח למחצה, הנגב נתון למגבלות קשות. ריחוקו, תנאי האקלים הקשים השוררים בו ודלות מקורות המים, היקשו מאז ומתמיד על יישובו. הערים הקדומות שהיו בנגב בתקופה הרומית-ביזאנטית, יכלו להתקיים משום שזכו לתמיכת השלטון המרכזי ונבנו ליד דרכי מסחר בינלאומיות. תושביהן פיתחו שיטות לניצול מי הגשמים וטיפחו חקלאות משגשגת. אך הן ירדו בהדרגה מגדולתן, עד שניטשו ונותרו בחורבן. התופעה של הקמת עיירות פיתוח בנגב היא אפוא חדשה. מקורה בנסיבות המיוחדות שנוצרו עם הקמת המדינה: עליה רבת היקף, הכללת הנגב הבלתי מיושב בשטח הריבוני של מדינת ישראל בעקבות מלחמת העצמאות, מדיניות פיזור האוכלוסיה וההכרח ביישובם של אזורים מרוחקים כדי להבטיח את ריבונותה ולממש

למעלה: דימונה, 1969

* המינוח "עיירות הפיתוח" אינו תמיד מדויק כיום, והוא מתייחס בעיקר לעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה.

את החזקה על שטחים שנכבשו. הם נועדו גם לפתור את בעיית העולים, שלא יכלו להיקלט בהתיישבות הכפרית. גורמים נוספים היו – פיתוח האוצרות הטבעיים שנתגלו בנגב, יישוב חבלי הספר ויצירת קשר רצוף עם מפרץ אילת.

בעשור הראשון גדלה אוכלוסיית המדינה בלמעלה מכפליים. הנגב היווה יעד לקליטת העולים שרבים מהם הופנו לעיירות הפיתוח. הללו תוכננו כעיירות לא גדולות, שאמורות היו להתבסס על שירותים ותעשייה. הממשלה דאגה לפתח בהן תשתית הנדסית, כבישים, חשמל, מים, וכן להקים בהן מוסדות ושירותים. היא גם עודדה מפעלים לרדת דרומה לעיירות הפיתוח בתנאים מועדפים.

מתוך קרוב לשלושים עיירות שהוקמו בישראל בעשור הראשון, שמונה הוקמו בנגב: באר שבע בירת הנגב, דימונה, ירוחם, מצפה רמון, אילת, אופקים, נתיבות ושרות. אם נצרף אל רשימה זו גם את אשקלון וקרית גת, וערד שנתוספה רק בראשית שנות השישים, הרי מספרן יגיע ל-11. מיקום העיירות הותנה, בדרך כלל, בנגישות, בצורכי הבטחון, בזמינות מים וקרקע ובאוצרות טבע כמו מחצבי ים המלח או פוספאטים בנגב המרכזי. העיירות בנגב קלטו בעשור הראשון של המדינה כ-4% מן העלייה שנקלטה בערים בארץ, שמנתה יחדיו כ-67 אלף נפש.

מועדי ייסוד של העיירות היו כדלקמן: באר שבע – 1949; אשקלון – 1950; ירוחם, שדרות – 1951, מצפה רמון – 1954; דימונה, אופקים – 1955; אשדוד, קרית גת, נתיבות – 1956; ערד – 1961 (לא כל הערים היו חדשות: מהן שהיו ערים קיימות, כמו באר שבע ואשקלון, אך השנה המצוינת כאן היא מועד הקמת השיכונים הראשונים לעולים).

באר שבע נעזבה בידי תושביה הערבים במלחמת העצמאות, ויושבה מחדש באוכלוסייה יהודית בחלקיה העתיקים והחדשים כאחת. אשקלון החלה את התפתחותה סביב הגרעין של הכפר מג'דל, אך עיקר בינויה נעשה מערבה יותר.

לקרית גת נודע מקום חשוב כמרכז חבל לכיש. היא התפתחה כעיר שירותים ותעשייה לעיבוד התוצרת החקלאית למרחב שבין אשקלון ובית גוברין. שדרות, נתיבות ואופקים נוסדו במערב הנגב כדי לשמש מרכזים עירוניים לאזור המשתרע בין אשקלון לבאר שבע. שדרות הוקמה כמרכז לאזור שער הנגב, שמנה אז 11 ישובים חקלאיים. נתיבות הוקמה במטרה לשמש מרכז עירוני לאזור חקלאי של עזתה ושלחים, שמנה אז 24 ישובים חקלאיים, ואילו אופקים נוסדה כמרכז לאזור מרחבים, שמנה אז תשעה ישובים חקלאיים. דימונה הוקמה כעיר תעשייה במחצית הדרך בין באר שבע לסדום, באיתור נוח למדי מבחינת צירי התנועה למכתשים ולאילת. היא גם נועדה לשמש עיר מגורים לעובדי ים המלח, לפועלי המחצבים שבמכתשים וסביבותיהם ולעובדי הקריה למחקר גרעיני, שהוקמה בסמוך. ירוחם נוסדה בימי העלייה ההמונית, ומיקומה נבע מקרבתה אל שדה הפוספטים של אורון וצירי התחבורה הראשיים. מצפה רמון הוקמה על סף המכתש, תחילה כמחנה לסוללי הכביש המרכזי לאילת, כמרכז למתן שירותי דרך לתחבורה לאילת, ולאחר מכן כמקום לאוכלוסייה שתעסוק בניצול המחצבים. בראשית שנות השישים קמה ערד, שמיקומה התבסס על גז שנתגלה בסביבה, ועל תכניות ההרחבה של מפעלי ים המלח, שדרשו מספר גדול של עובדים. כן תוכננו תעשייה פטרוכימית בסביבה ופיתוח ענף התיירות וההארכה.

הועלתה גם האפשרות להקים ארבע ערים נוספות בנגב: בשור, חצבה, שבטה

וניצנה, והיתה מחשבה להתחיל בהקמתן לקראת שנות השמונים, כך לפחות לגבי שתיים מהן. תכניות הפיתוח התייחסו גם לבדווים, שאוכלוסייתן היתה צפויה לגדול בשיעור ניכר ולעבור בהדרגה להתיישבות קבע. הוצעו אז שלושה מרכזים: ליד שובל, ליד באר שבע וליד כסייפה, שבהם יתרכזו שרותים שונים כבתי ספר, מרפאות, מחסנים ובתי מלאכה.

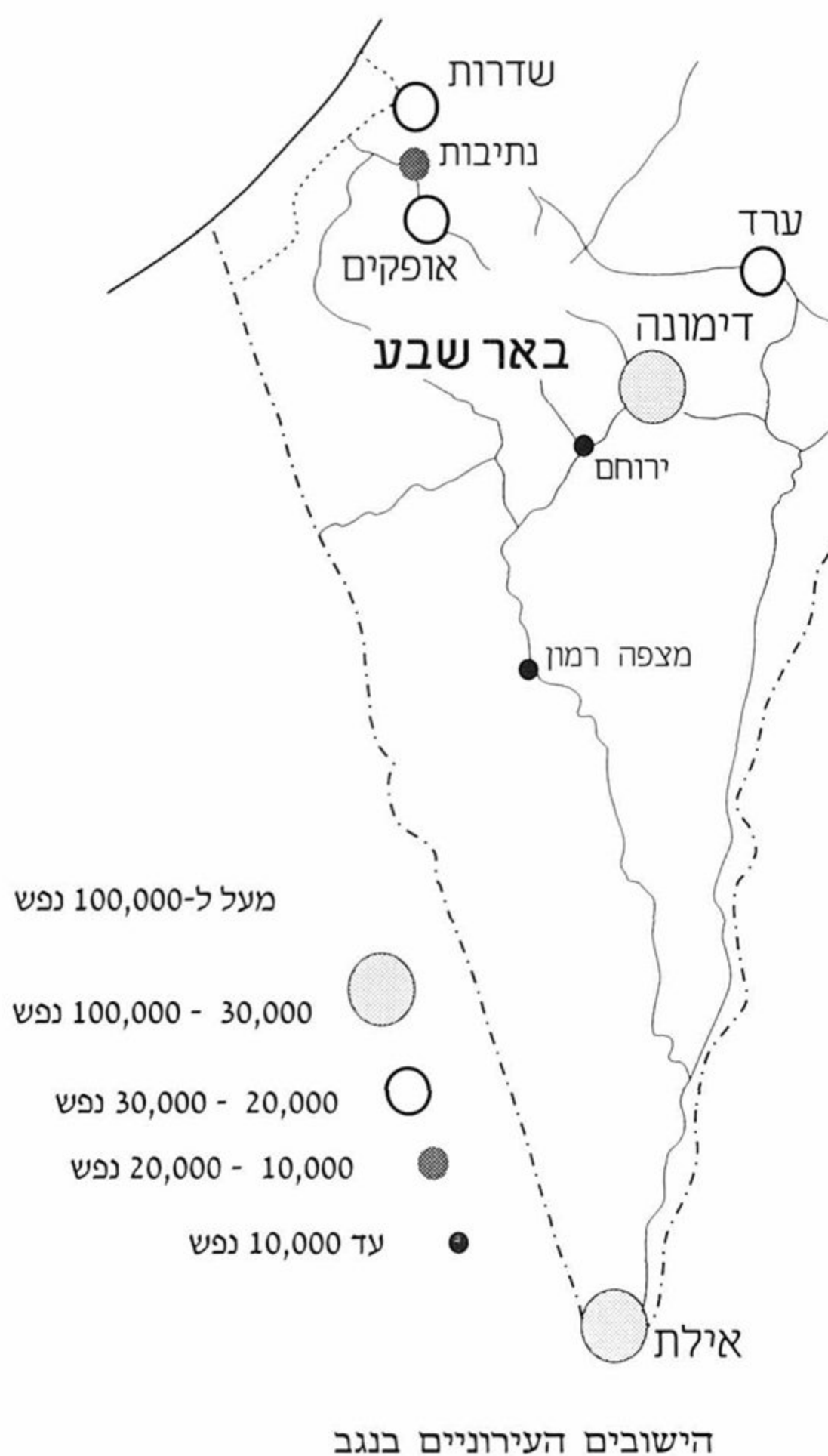
רוב העיירות אוכלסו בעולים ולאחר מכן גדלו בעיקר מריבוי טבעי (ולא מהגירה של תושבים ותיקים). ההרכב החברתי והאתני היה דומה: יוצאי צפון אפריקה ואסיה, לצד מיעוט קטן של יוצאי מזרח אירופה (בעיקר רומניה). משפחות גדולות מרובות ילדים, שיעור גבוה של גילאים צעירים וריבוי טבעי גבוה.

באר שבע היתה העיר הגדולה ביותר, וסך אוכלוסייתה היה זהה לכמחצית מאוכלוסיית העיירות גם יחד. דימונה ואילת ידעו התפתחות מואצת אך בכל יתר העיירות, שיעורי האוכלוסיה היחסיים נעו בין 1%-6% בלבד מסך ערי הפיתוח.

אוכלוסיית העיירות בנגב

הרכב אוכלוסיית העיירות בנגב לא תוכנן מראש. הוא נוצר על-ידי העליה, אופיה, תכונותיה והרכבה הדמוגרפי. יוצאות דופן במידה מסוימת הן ערד ומצפה רמון. בערד נקבע, כי בשלב הראשון תאוכלס העיר על-ידי ילידי הארץ, ואילו מצפה רמון, שהוקמה ב-1954, אוכלסה תחילה בידי עולים מרומניה ומארצות אחרות, וגם עיירות אחרות בנגב אוכלסו בעולים מארצות שונות, אך בעיקרו של דבר רוב העולים היו מצפון אפריקה. הדבר בולט במיוחד בעיירות דימונה, אופקים, שדרות, נתיבות וירוחם, בהן גבוה שיעור יוצאי אסיה ואפריקה, כולל בני הדור השני. בבאר שבע, אילת ומצפה רמון אחוז זה נמוך יותר, אך עדיין גבוה מן הממוצע הארצי. בבאר שבע בולט כיום השיעור הגבוה של האוכלוסיה מחבר המדינות.

אם נבחן את שיעורי הגידול של עיירות הפיתוח בנגב בין השנים 1961-1998 (לוח מס' 1) נמצא, שרובן גדלו באוכלוסייתן בשיעורים ניכרים. ניתן לחלק, לפיכך, את עיירות הפיתוח בנגב לארבע קבוצות: מצפה רמון וירוחם, המאופיינות בשיעורי הגידול הנמוכים ביותר הנובעים מהעדר

עיירות הפיתוח					
ושנת ייסודן					
1998	1995	1983	1972	1961	
163,700	149,404	110,813	85,294	43,516	באר שבע – 1949
22,600	20,571	12,626	9,325	4,627	אופקים – 1955
38,200	31,653	18,914	13,088	5,326	אילת – 1951
33,400	30,869	27,026	23,748	5,000	דימונה – 1955
8,900	7,451	6,220	5,851	1,574	ירוחם – 1951
4,700	4,495	2,865	1,382	331	מצפה רמון – 1954
18,500	14,838	8,107	5,847	2,893	נתיבות – 1956
22,600	20,229	12,440	5,623	–	ערד – 1961
46,800	43,809	25,482	19,122	10,111	קרית גת – 1956
18,600	16,600	9,014	7,638	3,539	שדרות – 1951

לוח מס' 1: גידול האוכלוסיה בעיירות הפיתוח בנגב לפי מפקדי האוכלוסין (ערכים מוחלטים). מקור: מפקד האוכלוסין והדיור 1995, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי מס' 51, 2000. נתון ביחס למצפה רמון ב-1998 מתוך שנתון סטטיסטי לנגב מס' 6, 2000

מקורות תעסוקה באזור, דבר שהביא לתחלופת תושבים גדולה ולעזיבה (במחצבי המכתשים והפוספטים לא היה די). סלילת כביש הערבה לאילת הותירה אותן בנגישות נמוכה. גידול האוכלוסיה בהן נבע בעיקר מריבוי טבעי ומהפניית עולים ומעט ותיקים.

קבוצת העיירות שדרות, אופקים ונתיבות מאופיינת בשיעורי גידול נמוכים עד בינוניים, והן איבדו מגודלן היחסי בשנים האחרונות. בשדרות גדל שיעור יוצאי אירופה. קיימת בה הגירה שלילית בגלל חוסר מקורות תעסוקה. באופקים היתה הגירה שלילית קבועה ורק לאחרונה חל בה איזון. שיעור הגידול של נתיבות נובע מריבוי טבעי ומהפניית עולים דתיים אליה.

קבוצת הערים באר שבע, דימונה ואילת מאופיינת בשיעורי גידול בינוניים עד גבוהים, והן שומרות על גודלן היחסי במערך עיירות הנגב. באר שבע גדלה מאוד בשנים האחרונות הודות לקליטת עולים מחבר המדינות, והיא מהערים הגדולות בארץ, המונה כ-180,000 נפש. דימונה שמרה על מאזן הגירה חיובי, והצליחה ליהפך למוקד תת אזורי עיקרי בתחום המסחר והשרותים, אך אינה נהנית ממעמד מרכזי בשל קרבתה לבאר שבע. גידולה נובע בעיקר מריבוי טבעי גבוה. שיעור הגידול של אילת נובע מגידול טבעי ומהגירה פנימית היוצרת מאזן הגירה חיובי. ערד מאופיינת בגידול אוכלוסיה מתון. היא גדלה בהתמדה בעיקר מריבוי טבעי, מהגירה פנימית ולאחרונה מקליטת עליה מחבר המדינות. גרעין המתיישבים הראשון, שכלל תושבים ילידי הארץ, בעלי השכלה ומקדם סוציו-כלכלי גבוה, השפיע לחיוב על התפתחותה, ועם זאת חלה שחיקה במעמדה כאבן שואבת לאוכלוסיה הוותיקה, כשאת מקומה תופסות ערי הלווין: עומר, להבים ומיתר. סך האוכלוסיה בעיירות הפיתוח בנגב מגיע כיום לקרוב לחצי מיליון נפש, מהם קרוב למחצית בבאר שבע וסביבתה.

עיירות הנגב המרכזי והצפוני

ירוחם, דימונה ומצפה רמון בנגב המרכזי, נוסדו בשנות החמישים במסגרת מדיניות פיזור האוכלוסין. הן הוקמו במקומות שלא היו מיושבים קודם לכן וחסרו תשתית הולמת.

התפתחות עיירה חדשה ניתנת למדידה בקצב גידולה ובממדיה. שיעורי הריבוי הטבעי בשלוש עיירות אלה היה גבוה, בדרך כלל, מן הממוצע הארצי. גידולן בשנות השישים נבע בעיקר מהשתקעות ראשונה של עולים, ואילו משנות השבעים ואילך חלה בהן ירידה ניכרת בקצב הגידול, בעיקר במצפה רמון. יש לזכור, שירוחם ודימונה היו בראשיתן מעברות של עולים חדשים, ואילו מצפה רמון היתה מחנה עבודה. הגרעין הראשון בכל אחת מעיירות אלה ידע חבלי הסתגלות קשים, במיוחד בכל הקשור לתעסוקה. רק בדימונה נוצר גרעין מוביל שממנו צמחה מנהיגות מקומית. התפתחותן של העיירות הושפע גם מקרבתן לדרכים הראשיות – נושא שידע תהפוכות. כך למשל, ירוחם איבדה מחשיבותה בעקבות פתיחת הדרך סדום – דימונה

שדרות, 1978

(1953), דרך הערבה לאילת (1968) וצומת טללים – שדה בוקר (1972), שכולן פסחו על ירוחם.

העיירות שדרות, אופקים ונתיבות בנגב הצפוני הוקמו כדי לשמש מרכזי שירותים לישובי האזור. תחילה נבחרו אופקים ונתיבות. בה בעת ובלחץ הסוכנות היהודית, הוחלט להקים ישוב גם בשדרות. המוסדות ביקשו להקים מרכזים עירוניים כפריים בעלי אוכלוסיה של 6,000-14,000 נפש. ברם, העיירות לא היו ערוכות למלא את יעודן. אוכלוסייתן היתה קטנה ובעלת מקדם חברתי-כלכלי נמוך, שעיכב את התפתחותן. רמת ההכנסה לנפש היתה נמוכה, וכך גם רמת המסחר והשירותים, והן לא היו גורם משיכה לישובי הסביבה, כמתוכנן, כדי לשמש חלופה הולמת לארגוני הקניות והשירותים המסורתיים של הקיבוצים והמושבים. בה בעת היו לישובים גם מרכזים מקומיים, כמו בתושיה, במבועים ובמעגלים. גם הקרבה בין העיירות עצמן יצרה מעין תחרות וכפילות בשירותים. הנגישות הקלה יחסית של הישובים לצירי התעבורה הראשיים המוליכים לערים הגדולות כבאר שבע, אשקלון או תל אביב, הקשתה גם היא על התפתחות העיירות.

בין שלוש העיירות אופקים היא הגדולה שבהן, ושניה לה – שדרות. מספר התושבים של נתיבות הוא נמוך יחסית. בשלוש העיירות חלה ירידה באחוז המועסקים בחקלאות, בעיקר בשל התקדמות המיכון וצמצום התעסוקה בחקלאות בישובי הסביבה. לעומת זאת חל גידול במספר המועסקים בתעשייה, בעיקר בקיבוצים. כיום יש מגוון מסוים של מפעלי תעשייה בשדרות ובנתיבות, אך מצבן הכלכלי של העיירות מעורער ורמת ההכנסה לנפש – נמוכה.

בשעתו רווחה הדעה בקרב המתכננים, שהעיירה המתאימה ביותר לשמש כמרכז אזורי היא נתיבות, למרות שהיא הקטנה מבין השלוש. אמנם מוסדות אזוריים הופנו אל אופקים, כתחנת משטרה אזורית, בית ספר להכשרה מקצועית, מרכז קליטה פעיל ועוד, אך נתיבות הצליחה למשוך אליה פעילות מסחרית ושירותים. אחת הסיבות לקשייה של נתיבות ליהפך למרכז אזורי היא אופיה הדתי, שהקשה על משיכת אוכלוסיה מגוונת.

אילת

קיים פער גדול בין הציפיות שהיו בהקמתה של אילת לבין המציאות. העיר נהנית מנוף מושך ואתרי תיירות, ויש לה נמל שתוכנן כשער לדרום. לעומת זאת, בעונת הקיץ מזג האוויר הוא קשה מנשוא, דבר המחייב בנייה מיוחדת, מקורה וממוזגת. העיר אינה משופעת במים ותלויה בקידוחים שבערבה. שימוש נוסף במים מותנה במתקני התפלה וביוקר המים. פוטנציאל שטח הבנייה מוגבל בגלל הרי הגרניט בסביבתה, הים והגבול עם ירדן ומצרים. ברצועת החוף הצרה שלה קיימת תחרות בשימושי קרקע מנוגדים, בעיקר נמל מסחרי מול נמל נפט, מתקנים של חיל הים, חוף רחצה ושמורת אלמוגים. לאילת אין עורף חקלאי ראוי לשמו, ורוב הישובים החקלאיים קשורים אליה רק באופן רופף. ריחוקה ממרכז הארץ גורם לייקור השירותים והתובלה, ומקשה על פיתוח התעשייה. הסחר החופשי באילת משפר במידה מסוימת את עלות השירותים, אך טרם הביא לשינוי של ממש.

התפתחות האוכלוסיה של אילת וגודלה מושפעים מההתפתחויות והנסיבות

המדיניות. הגידול הטבעי של האוכלוסיה גבוה מן הממוצע הארצי. יש בה אוכלוסיה צעירה ומספר העולים קטן יחסית. עיקר גידולה נובע מהגירה ומריבוי טבעי, אך עם זאת גם התחלופה גבוהה מאד. העיר מונה כיום כ-53 אלף נפש. רמת ההכנסה הממוצעת באילת, רמת השרותים ואיכות החיים גבוהות מעיירות הפיתוח האחרות בנגב. הענפים הבסיסיים הם תיירות ונופש, מעט תעשייה ושרותי נמל. בנמל קיים חוסר איזון בתובלת סחורות יצוא ויבוא, דבר הפוגע בערכו הכלכלי. נמל הנפט באילת הוא עצמאי מבחינת המיקום והבעלות, ותועלתו העיקרית היא במתן תעסוקה. המלונאות והתיירות הם כיום הענף הכלכלי העיקרי באילת, אם כי גם הוא סובל מתנודות הנובעות מהמצב הבטחוני. פעולות הפיתוח הרבות עם התרחבות העיר, כמו גידול דגים אינטנסיבי במפרץ אילת ומפעלים מזהמים מאיימים על יחודה כעיר תיירות. השטח הבנוי מתפרס מרצועת החוף כלפי ההרים בצורת מניפה. ככל שעולים מן המרכז בשיפוע הטופוגרפי צפונה ומערבה, כן עולה רמת הבנייה והמגורים. ניתן לומר, שהבסיס הכלכלי באילת צר למדי. נקודת התורפה העיקרית של העיר היא חוסר אפשרות לפתח בה תעשיות של ממש, ריחוקה ממרכז הארץ ויוקר התובלה. עזרה ממשלתית מתמדת וסלילת מסילת ברזל לאילת עשויים לשפר מצב זה.

קליטת העליה בשנות התשעים ועיירות הפיתוח

העשור האחרון מאופיין בשיעור הגבוה של קליטת עולים מחבר המדינות ומאתיופיה. על חלקו של הנגב, ועיירות הפיתוח במרכזן, בקליטת עליה זו בארבע ערים בארץ, כולל באר שבע, מובאים בלוח מס' 2. מהלוח ניתן להסיק את המסקנות הבאות:

א. אוכלוסיית העולים מברה"מ, שהינה עירונית באופיה, השתקעה בעיקר בערי המטרופולין. מבין ארבע הערים הגדולות, קלטה העיר חיפה את מספר העולים הגבוה ביותר, ולאחר מכן באר שבע, ירושלים ותל אביב.

ב. חלקה היחסי של אוכלוסיית העולים גבוה בהתאמה בעיר חיפה, ולאחר מכן בבאר שבע, בירושלים ולבסוף בתל אביב.

ג. היותה של באר שבע העיר השניה בהיקף קליטת העולים, תואם את מגמות התכנון להפכה למוקד מטרופוליני על-ידי הגדלת האוכלוסיה ופיזור באופן מאוזן בכל חלקי הארץ, כולל הפריפריה. יש לציין, שהעולים מחבר המדינות שהגיעו לבאר שבע בשנות התשעים, מהווים כ-40% מכלל 180,000 תושבי העיר, וכי העיר מגבשת בהדרגה זהות משלה, המשליכה הן על העיצוב החברתי-תרבותי באמצעות יצירת מובלעות תרבותיות (עתונים בשפה הרוסית, כתבי עת וערוצי טלוויזיה נפרדים), והן על העיצוב הפיסי של העיר באמצעות מעבר לדיור מאזורי המצוקה והשכונות הישנות לשכונות חדשות בשולי העיר, שיש עמה שיפור במעמד החברתי.

ד. העולים שהגיעו לערים הגדולות התיישבו תחילה במרכזן. ואולם, לאחר פרק זמן הם נדדו לשולי המטרופולין, בשל מחירי הדירות הגבוהים במרכז. בפנייתם של העולים לשולי המטרופולין הם ציפו למצוא דירות במחירים נמוכים יותר ובה בעת להישאר קרובים למוקדי התעסוקה.

קליטת העליה בעיירות הפיתוח בנגב מוצאת את ביטוייה בלוח מס' 3. מהלוח עולים

באר שבע	ירושלים	תל אביב	חיפה	
49,939	32,512	42,356	62,631	עולים מברית המועצות
2,327	926	70	1,461	עולים מאתיופיה
3,192	21,307	11,094	3,438	עולים אחרים
55,368	54,745	53,520	67,530	סה"כ
5.467	5.406	5.285	6.668	החלק היחסי מכלל אוכלוסיית העולים ב-%

לוח מס' 2: עולים שנקלטו בערים הגדולות מ-1.1.1989 עד 30.4.2001
(ערכים מוחלטים וחלק יחסי מכלל אוכלוסיית העולים של 1,012,640)
מקור: משרד הקליטה, 2001

הישוב	סה"כ עולים*	החלק היחסי בכלל אוכלוסיית העולים ב-%
אופקים	7,151	0.706
אילת	7,138	0.704
דימונה	8,130	0.802
ירוחם	2,060	0.203
מצפה רמון	1,422	0.140
נתיבות	5,182	0.511
ערד	10,225	1.009
אשקלון	36,586	3.612
קרית גת	16,608	1.640
שדרות	8,440	0.833
באר שבע	55,368	5.467
סה"כ	158,300	22.541

* כולל מספר העולים מברה"מ, מאתיופיה ועולים אחרים

לוח מס' 3: קליטת העולים בעיירות הפיתוח בדרום
בתקופה 1.1.1989-30.4.2001 מקור: משרד הקליטה, 2001

מים, פיתוח אזורי תעשייה גדולים, התיישבות עירונית במרחב להב – יתיר ועוד. עיירות הפיתוח הן רק נדבך אחד בכל אלה, וכנראה שתפקידן נתמצה. רק הפניית משאבים ממלכתיים רבי היקף, הענקת תמריצים לא שגרתיים ופתרונות לא קונבנציונליים עשויים לקדם את פיתוח הנגב בעתיד.

ביבליוגרפיה

- אסיף, ש. (1998). "תכנית אב למטרופולין באר שבע", דברי הסבר.
- אפרת, א. וגבריאלי, א. (1966). תכנית אב פיסית של הנגב הצפוני, משרד הפנים, ירושלים.
- אפרת, א. (1987). "עיירות הפיתוח בישראל – עבר או עתיד?" אחיאסף, תל אביב, עמ' 64-77.
- בן דוד, י. (1993). יישוב הבדווים בנגב, משרד הבינוי והשיכון ומכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- בץ, מ. וכהן, ש. (תשל"ט). "תכנון פיסית בנגב לקראת שנת 2000", בתוך: א. שמואלי וי. גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, משרד הבטחון, תל אביב, עמ' 691-709.
- ברוצקוס, א. (1985). "תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח", בתוך: "יישובי הנגב 1960-1900", נאור מ. (עורך), יד יצחק בן צבי, עמ' 157-166.
- ברלר, א. ושקד, ש. (1967). "ערים חדשות בישראל", המרכז לחקר ההתיישבות, רחובות.
- גרדוס, י., בלושטיין-ליבנון, ר. (2001). "האקולוגיה העירונית של באר שבע בעידן הגלובליזציה", מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- גרדוס, י., לויסון, א., ניומן, ד. (1993). "תמורות ביישובים העירוניים של הנגב 1989-1991", מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- דו"ח מבקר המדינה, דו"ח שנתי 50 ב לשנת 1999 ולחשבונות שנת הכספים 1998, "ערי הפיתוח בדרום הארץ".
- טלמון, מ. (1956). "תכנון המרכזים האזוריים בנגב", הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המחלקה להת-יישובות חבל הנגב, מדור תכנון המשק.
- משרד הפיתוח (1959). "תכנית חומש לפיתוח ואיכלוס הנגב הדרומי", ירושלים.
- משרד הפנים (1993). תכנית מתאר ארצית לקליטת עליה, תפרוסת אוכלוסיה ותעסוקה, תמ"א/31, ירושלים.
- עירית באר שבע (1965). תכנית אב לבאר שבע, 151 עמ'.
- עמירן, ד., ושחר, א. (תשכ"ג). "ערי הפיתוח בנגב המדברי", בתוך: אילת, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים, עמ' 257-269.
- פינס, ד. (1991). "מדיניות פיזור האוכלוסיה על רקע העליה מברה"מ", רבעון לכלכלה מב, עמ' 11-27.
- קרמון, י. (תשכ"ג). "תנאיה הגיאוגרפיים של אילת כגורם בפיתוחה", בתוך: אילת, שם, עמ' 231-241.
- רוזין, י. ואחרים (1962). "מחקר על גודלן ואיתורן של עיירות הפיתוח שדרות, נתיבות ואופקים", אגודת האינג'נירים והארכיטקטים, תל אביב, 102 עמ'.
- שטרן, א. (1979). "באר שבע: עיר על צומת דרכים", בתוך: ספר באר שבע, בתוך: י. גרדוס ושטרן א. (עורכים), ספר באר שבע, כתר, ירושלים, עמ' 255-268.
- שמלץ, ע. (תשל"ט). "אוכלוסיית הנגב", בתוך: א. שמואלי, וגרדוס י. (עורכים), ארץ הנגב, משרד הבטחון, תל אביב, עמ' 440-479.
- Amiran D.H.K. (1985). "Arid Zone Development: An Appraisal Towards the End of the Twentieth Century", in: Y. Gradus (ed.), *Desert Development*, D. Reidel Publ. Comp., pp. 3-13.
- Dash J. and E. Efrat (1964). *The Israel Physical Master Plan*, Ministry of the Interior, Jerusalem, pp. 51-52.
- Spiegel E. (1966). *New Towns in Israel*, Karl Kraemer Verlag, Stuttgart/Bern, 192 pp.
- Krakover S. (1985). "Development of Tourism Resort Areas in Arid Regions", in: Y. Gradus (ed.), *Desert Development*, D. Reidel Publ. Comp., pp. 271-284.

פיתוח אזורי ועירוני בנגב

יהודה גרדוס

פיתוח המדבר ועצירת התפשטותו לארץ הנושבת הוא צורך קיומי לא רק במדינת ישראל אלא בעולם כולו. לנסיון שרכשה ישראל בתחום זה, המבוסס על מאמץ של כמחצית המאה, חשיבות בקנה מידה עולמי. הנגב יכול לשמש מעבדה לבדיקת נושאים שהכל מתלבטים בהם. לישראל יתרון בכך, שהקדימה עמים אחרים באיכלוס המדבר וביישובו, ככורח קיומי. בנגב מתקיים צירוף מיוחד של אזור מדברי, של צורך לאומי ליישובו ושל כוח אדם מדעי וחלוצי שנרתם לפיתוחו, תוך ישום רעיונות מתקדמים וחדשניים.

בעבר נתפס המדבר לא אחת בצורה שונה מכפי שהוא במציאות. תפיסה זו התבססה בעיקר על רשמי מטיילים וסופרים, שתארוהו מבלי שחיו בו. הדבר השפיע על עבודות התכנון במדבר ועל פיתוחו. הגישה לפיתוח היתה תמימה והתבססה לעתים על מערכת מושגים זרה, רומנטית ופשטנית. מתכננים וקובעי מדיניות העתיקו רעיונות וגישות תכנוניות שלא התאימו למדבר ולתושביו. ואכן, בשנים הראשונות נעשו שגיאות רבות. אולם ההתנסות בעשייה והכרת הסובב המדברי והבנתו, הביאו לשינוי תפיסות ולהתאמת מדיניות ודרכי פיתוח נאותות. קביעתו של דוד בן גוריון, שרק בעזרת שילוב המדע והחלוציות ניתן לפתח את המדבר, מתבררת כנכונה. מאמר זה מבקש לעמוד על התמורות בתפיסות של יישוב הנגב ופיתוחו, תוך התייחסות למערך הישובים ולמבנה העירוני הפנימי, מראשית ההתיישבות היהודית ועד ימינו. ייבדקו שורשי הרעיונות התכנוניים בעבר, כמו גם המגמות והתכניות לעתיד על רקע הסובב המדברי.

בן גוריון הכיר, כבר בשנות השלושים של המאה הקודמת, בחשיבותו האסטרטגית של הנגב לקיומה של מדינת ישראל ולעתידה. מאידך, ראשי התנועה הציונית התייחסו בעבר למדבר כאזור שלא ניתן לאכלסו, או להקים בו ישובים חקלאיים בהיקף נרחב. רק לאחר שנוסדו עשרות ישובים בצפון הארץ ובמרכזה במסגרת התנועה הציונית (בשנים 1939-1943) הוקמו בנגב הצפוני שבעה ישובים. בשנת 1943 הוקמו שלושה מצפים: רביבים, גבולות ובית אשל. יישוב הנגב התקדם באיטיות רבה, ועד להקמת המדינה ההתיישבות בנגב היתה דלה. במוצאי יום הכיפורים תש"ז עלו על הקרקע 11 ישובים חקלאיים ועוד שבע ישובים עד להחלטת החלוקה. התיישבות זו, ערב הכרזת המדינה, נועדה בעיקר לצרכים אסטרטגיים של תפיסת שטח. גישת הגורמים המיישבים באותם ימים היתה בעיקר בהיבט חקלאי-כפרי וקשה היה, על כן, באותם ימים של טרום מדינה, לצפות להתיישבות חקלאית נרחבת בנגב, בעיקר בשל מחסור במים.

בתום מלחמת העצמאות נתחדשה תנופת פיתוח הנגב. בן גוריון הטיף לפיתוח הנגב וראה בכך את אחת המשימות הלאומיות המרכזיות. בפנייתו לנוער קרא לו לצאת

ליישב את הנגב ולהפריחו. בנאומו "שליחות מול קריירה" (1954) שיבח בן גוריון את תכונות המדבר וטען, שיותר משהמדבר זקוק למדינה זקוקה המדינה למדבר. לדבריו, ההתיישבות הכרוכה בפיתוח וביישוב אזורי בראשית, מציעה לעושיה אתגר והתחדשות, ולעם המתמסר למלאכת קודש זו מבטיח המדבר חידוש נעורים. בכך ניתנה לעם היהודי הזדמנות פז להגשים את חזון הנביאים ולהוציא מציון תורה, בבחינת אור לגויים, בשורת הפרחת האזורים הצחיחים בתבל. לדבריו, המשימה היא נשגבה ואדירה, אך "בכוח המדע והחלוציות יוכל עם ישראל למשימה הגדולה".¹

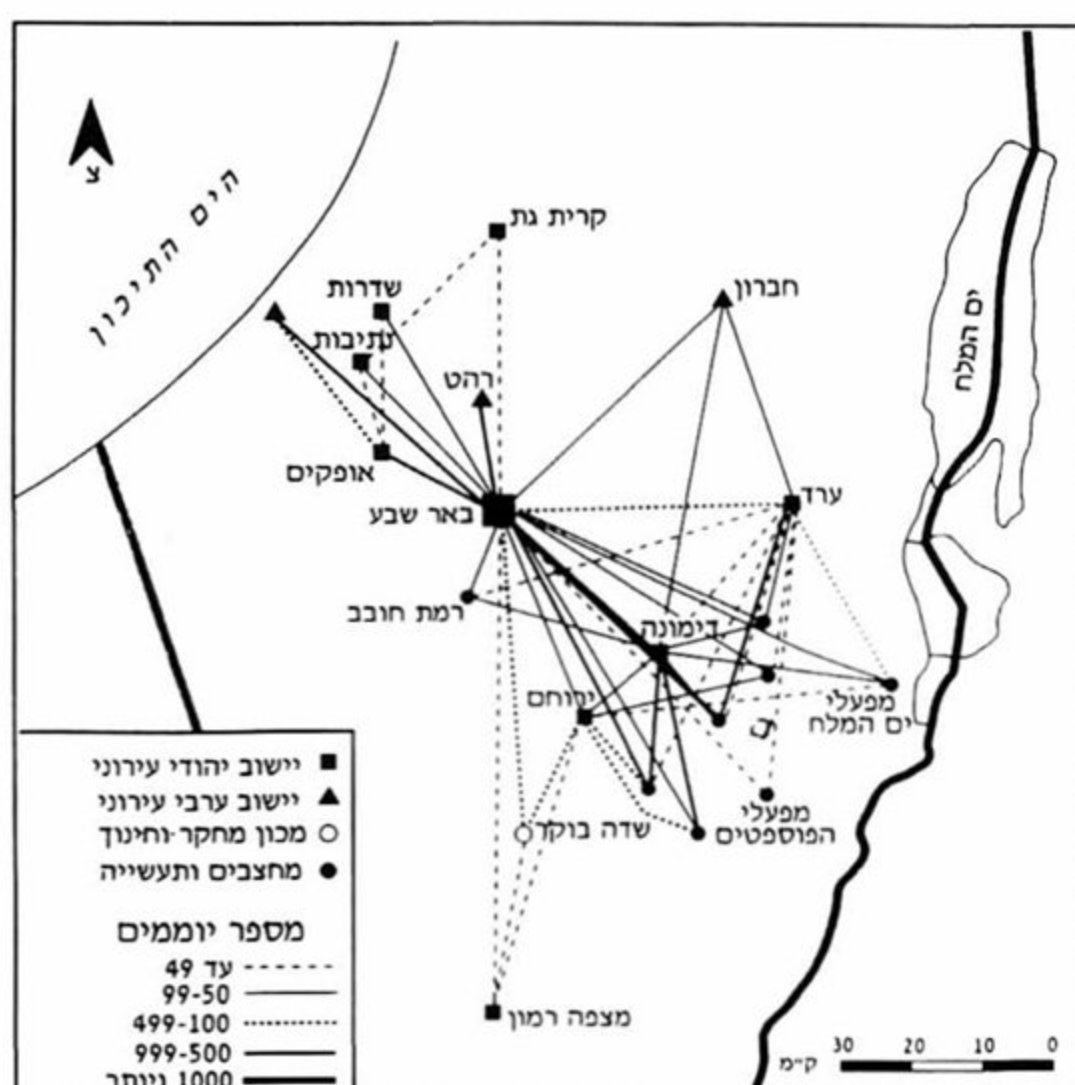
בעידוד הממשלה, שבראשה עמד בן גוריון, ניתנה לפיתוח הנגב עדיפות: הונח מוביל המים הארצי, שהוליך לנגב את מי הכנרת ואת מי מעיינות ראש העין, ואיפשר הקמת עשרות ישובים חקלאיים. כן הוקמו עיירות פיתוח, שאוכלסו ברובן בעולים חדשים שהגיעו לארץ בשנות החמישים, בעיקר מארצות העולם השלישי. באותם ימים הוקמו מפעלי התעשייה החשובים בנגב, כגון: מפעלי ים המלח, מפעלי הברום, מפעלי הפוספטים והמפעלים הכימיים הגדולים. כן הוקמו הקריה למחקר גרעיני בדימונה והמכון לחקר הנגב בבאר שבע, ששימש לימים בסיס לייסודה של אוניברסיטת בן גוריון בנגב ובתוכה המכון לחקר המדבר בשדה בוקר.

תכנון עירוני – רעיונות מיובאים לסביבה מדברית

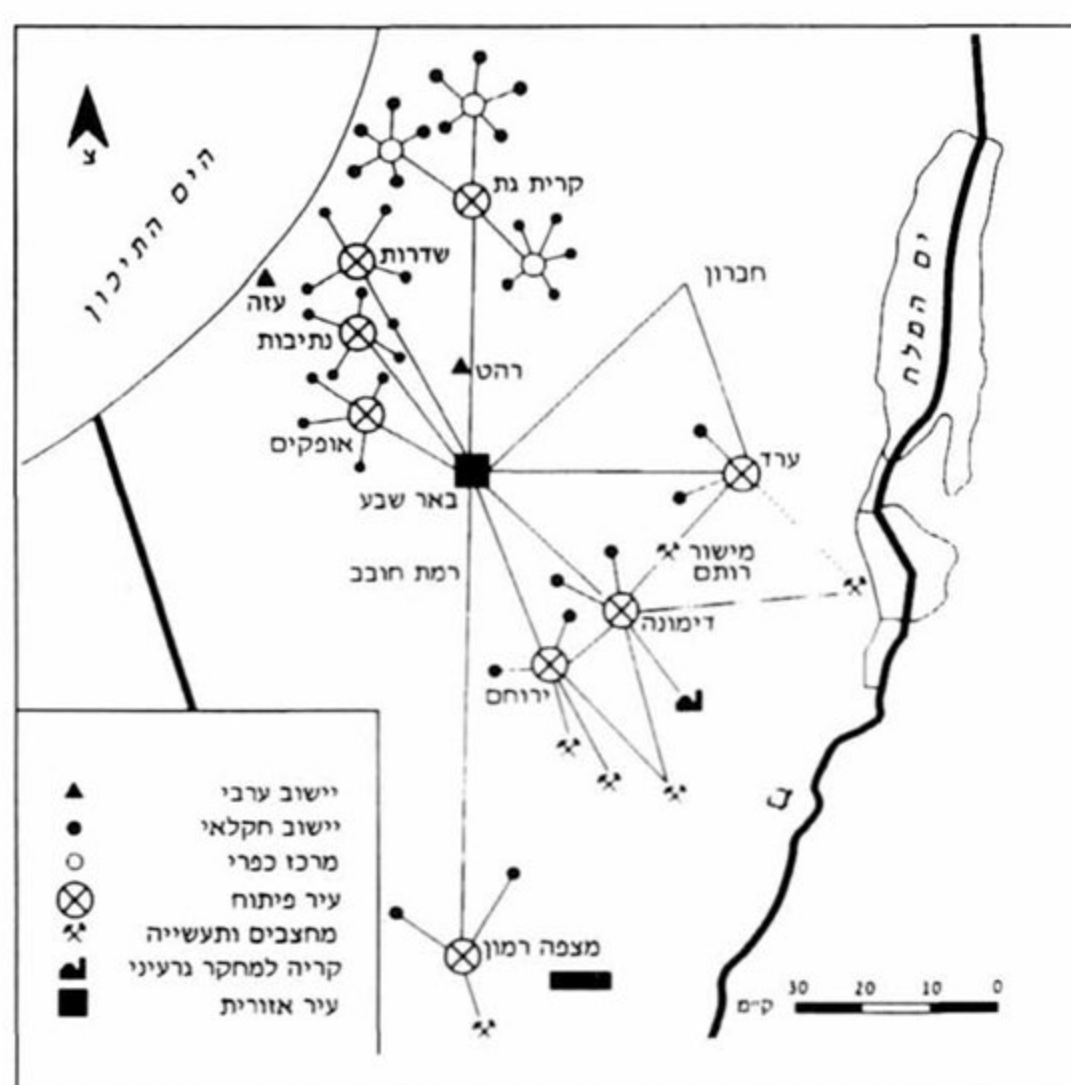
עם גבור העלייה ההמונית בשנות החמישים, הוחלט על מדיניות פיזור האוכלוסיה. לשם כך היה צורך בפיתוח אזורים חדשים. במוסדות המתכננים הוחלט לאמץ את הגישה שרווחה במערב אירופה – "הגישה ההיררכית" של מערך ישובי, דהיינו, מערכת שקיימת בה היררכיה של מרכזי שרותים עירוניים. המרכזים הקטנים במערכת זו היו בבסיס הפירמידה, ואילו העיר המטרופולינית, המספקת שרותים ברמה גבוהה, היתה בראשה. תהליך התכנון באותם ימים נעשה בידי גופים ממלכתיים בלבד ובוצע על-ידי מתכננים מהמרכז, שהוכשרו ברובם באירופה והושפעו מהתפיסות שרווחו שם. הן יושמו באזורי המדבר מבלי להתחשב בתנאיו המיוחדים. נוצר, אפוא, מצב, שתכניות מיובאות יושמו הלכה למעשה תוך פרק זמן קצר באזורים שהתנאים בהם היו שונים לחלוטין מאלו שבמערב אירופה. מצב זה קשור בעיקר לשלושה נושאי תכנון עירוני: לתכנון מערך הישובים בנגב, לישום רעיון "עיר גנים" בתכנון הערים, ולתכנון ישובים עירוניים לאוכלוסיה הבדווית בנגב.²

מערך הישובים בנגב – תכנון מול מציאות

תורת המקומות המרכזיים, שפותחה באירופה בשנות השלושים בידי וולטר קריסטלר,³ שימשה למתכננים מסגרת רעיונית לפיזור ערי הפיתוח בארץ כולה ובנגב בפרט. גישה זו אינה ממקדת את פיתוח ההתיישבות במקומות בודדים, אלא מפזרת את מאמצי הפיתוח על פני שטח נרחב בצורה היררכית, כשרמת השרותים והמוצרים הולכת ועולה במעלה הפירמידה ההיררכית. באר שבע, בגלל מרכזיותה ובגלל היותה ישוב הקיים עוד מהתקופה התורכית, נבחרה לשמש עיר המחוז והמרכז העירוני הגדול ביותר בנגב, עם רמת השרותים הגבוהה במיוחד. נוסף לתפקידה כמרכז ניהולי, הוצעה העיר לשמש גם מרכז תעשייה של הנגב. הערים אופקים, נתיבות, שדרות וקרית גת הוקמו במורד הפירמידה ההיררכית כמרכזי שרותים לאוכלוסיה הכפרית הסמוכה,

באר שבע – עיר תעשייה,
תעסוקה ושרותים מרכזית לישובי הדרום

באר שבע, מעמדה והתייחסותה
לישובים סביבה

ואילו דימונה, ירוחם, מצפה רמון, ומאוחר יותר גם ערד, הוגדרו כמקום מושבם של העובדים בניצול המחצבים באזור וגם כמרכזים המספקים שירותים לסביבה חקלאית. התכנון בחבל לכיש נעשה על פי הדגם ההיררכי. הוקמו בו גם מרכזים כפריים, כשלב ביניים במדרג בין העיר המרכזית ובין הישוב החקלאי הבודד. קרית גת שימשה במסגרת זו כמוקד שירותים לחבל לכיש. העיר עוגנה במרחב חקלאי, תפיסה שהתאימה לגישה הכפרית התיישבותית של המוסדות המיישבים.

שנים מספר לאחר שיושמה המערכת העירונית הלכה למעשה בשטח, התברר שמודל היררכי זה אינו מתפקד במדבר כפי שקיוו המתכננים. עד מהרה נוכחו לדעת, שהערים החדשות שהוקמו בשנות החמישים אינן מהוות מרכזים עירוניים לסביבה חקלאית. הסביבה החקלאית היתה דלילה ביותר ולא התפתחה בגלל מחסור במקורות מים. סביב הערים מצפה רמון, ירוחם ודימונה לא הוקמו ישובים חקלאיים, ואלה שהוקמו בצפון-מערב הנגב סביב העיירות אופקים, נתיבות ושדרות לא נזקקו, בדרך כלל, לשרותים שלהן, בעיקר משום שהיו אלה קיבוצים ומושבים המאוגדים בתנועות ארציות, שערכו את קניותיהם ישירות מהמרכז באמצעות ארגוני קניות. גם השיווק התנהל במרוכז (באמצעות "תנובה"). שרותי החינוך והבריאות ניתנו בתוך הישובים הכפריים עצמם, ולא דווקא בישוב העירוני הסמוך, ועד מהרה הפכו ערי הפיתוח החדשות לכיסי אבטלה.

בתחילת שנות השישים חל שינוי מהותי בתפיסה התכנונית, והוחלט לתעש את ערי הפיתוח בתעשיות עתירות עבודה, בעיקר במפעלי טקסטיל והלבשה. תוך פרק זמן קצר הפכו כמעט כל הערים החדשות לערי תעשייה מרכזיות, ומשקל העובדים בענף זה, בכלל המועסקים בישוב, היה כפול מהממוצע הארצי. באר שבע, שהיתה אמורה לפי מודל זה להיות מרכז תעשייה לנגב, הפכה עד מהרה לעיר שירותים טיפוסית, ומוקמו בה מערכות שירותים לנגב כולו, כמו בית חולים מרכזי, אוניברסיטה ומכללות, משרדי

דגם של תכנית העיר באר שבע משנות החמישים, המבוססת על "עיר גנים",
תוך הפרדה מן העיר העתיקה למטה משמאל. מימין שכונות א' וב'

באר שבע בשנות השבעים

ממשלה מחוזיים, מתקני תרבות אזוריים ועוד. נוצרה, אפוא, מערכת עירונית אחת בצפון הנגב, שבאר שבע תפסה בה את המקום המרכזי. מפת היוממות (ראה איור) מעידה על עוצמת הקשרים בין הישובים העירוניים לבין מקבצי התעשייה לבאר שבע. בסוף שנות השמונים גדלה העיר למרכז עירוני של 120 אלף איש והפכה לעיר ראשה לנגב. זאת, בניגוד לרצון המתכננים, שאמנם ראו בה את בירת המחוז, אבל רצו אותה קטנה בהרבה. במקום מדרג של ישובים עירוניים, נוצרה "עיר אזורית", אזור עירוני הנשען על באר שבע. זהו אזור תעסוקה אחד, המונה כיום 450 אלף איש, שמשתבצים בו גם ישובי הבדווים החדשים. רעיון הפיזור ההיררכי של ישובים עירוניים לא פעל: הוקמו יותר מדי ערים קטנות מכדי שיהוו מרכזי שירותים. בנוסף, מוקמו הערים קרוב מדי זו לזו, וכמעט לא התפתח עורף של ישובים כפריים. ניתן להסיק מהנסיון של הנגב, שבאזור מדברי רצוי לבנות מספר קטן של מרכזים עירוניים שיהיו גדולים ובעלי בסיס כלכלי איתן. התהליכים הספונטניים, יחד עם עידוד ממשלתי, הובילו, בסופו של דבר, לאימוץ גישת "מוקדי הגידול"⁴ על פיה נעשה מאמץ מרוכז של הפניית משאבים לפיתוח הכלכלי של מוקד אחד באזור מסוים וממנו מוקרנים גלי הפיתוח לאזור כולו.

באר שבע הפכה למוקד גידול כזה, המקרין את חידושיו ושרותיו לאזור צפון הנגב והמרכז. במקום מדרג היררכי נוצרה מערכת עירונית ממוקדת הנשענת על באר שבע.⁵

רעיון העיר האזורית (רגיפוליס), שגובש בשנות השמונים בידי גרדוס ושטרן, שימש בסיס רעיוני לתכנית ת.מ.א. 31, שגובשה בתחילת שנות התשעים והמדברת על באר שבע ואזוריה כעל מרחב בחירה משותף – מטרופולין רביעי למדינה כולה.⁶

"עיר הגנים" וישומה במדבר

בתכנון הפנימי של הערים החדשות אימצו שוב המתכננים רעיון מיובא מאירופה ובעיקר מבריטניה – רעיון "עיר הגנים". אירופה שלאחר המהפכה התעשייתית חיפשה רעיון אוטופי, שבו בא לידי ביטוי שילוב של יתרונות הכפר עם יתרונות

העיר. בתחילת המאה דגל החוקר האנגלי אבנעזר הווארד בבניית ערי גנים, דהיינו, עיר המחולקת לשכונות, שבה בכל יחידת שכונת אמורה להיווצר תחושה של שייכות וזהות שכונתית. כלומר, השכונה היא מוקד הפעילות של הפרט ושל המשפחה, ניתנים בה שירותים בסיסיים הדרושים לאדם, כגון מרכז קניות, שרותי חינוך, מרכזי תרבות, דת וכד'. על פי תפיסה זו, כל שכונה היתה אמורה להיות מופרדת מרעותה ברצועת ירק רחבה ובתוכה אמור היה להיווצר הווי חברתי ותרבותי. הכוונה היתה, שהאדם בשכונה ירגיש שהוא נמצא בסביבה אינטימית השייכת לו, ולפיכך מעורבותו החברתית תהיה גבוהה יותר. שכונות אחדות ייצרו יחד עיר, ולעיר מרכז עירוני ובו שירותים כלל עירוניים ברמה גבוהה.

ביום הראשון 31.12.50 שעה 15:30 אחה"צ

בשכון הצפון באר שבע

חנוכת

העיר החדשה

בהשתתפות: שרת העבודה

גולדה מאירסון

חושבי באר שבע והסביבה מזמנים

Dimanche le 31.12.50 3^h Heures a.m.

SCHICKUN HAZAFON

Ouverture de la

Ville Nouvelle

Sous le Patronage de la

Ministre du Travail

Mme Golda Mayerson

Habitants de Beer Scheva

Venez en masse

ימינו 31.12.50 אידיג' - נאכמיסאג

אין שכון צפון באר-שבע

א פייסלעכע דערשעפונג

פון דער ניי-שטאט

מיט דער באטייליקונג פון דער

ארבעטס-מיניסטארין

גולדה מאירסון

איינווייניגער פון באר שבע קומט מאסנווייז

מודעה על טקס חנוכת העיר
החדשה, 31.12.1950

רעיון עיר הגנים בא לידי ביטוי ברבות מערי הפיתוח בישראל, שנבנו בראשית שנות החמישים. באר שבע הפכה לעיר המרכזית שבה יושם מודל זה הלכה למעשה. העיר חולקה לשכונות, הוקצו רצועות ירק ונבנו התפקודים השכונתיים בכל שכונה. שכונות א', ב' וג' נבנו בראשית שנות החמישים צפונית לעיר העתיקה, שנחשבה, במסגרת התכנונית החדשה, לאזור מיושן אשר לא רצוי לפתחו. הכבישים נסללו לא כקווים ישרים, כדי למנוע נסיעה מהירה ומסוכנת של כלי רכב. ניסו לבנות גם מרכז עירוני חדש, צפונית למרכז העירוני, שהתפתח בעיר העתיקה בצורה ספונטנית וללא תכנון. אולם רק בתחילת שנות השישים הבינו המתכננים ואבות העיר, שרעיון "עיר הגנים" שבה יחידות שכונתיות, אינו מתאים לתנאים מדבריים חסרי מקורות מים. רצועות הירק לא צמחו ונוצרו רצועות מדבר בלב העיר. הוצאות אחזקת התשתיות בעיר היו גדולות, בגלל הפריסה הגדולה של השכונות על שטחים נרחבים בבקעת באר שבע. מרחקי ההליכה משכונה לשכונה ומן השכונות למרכז העיר היו גדולים מדי, בעיקר מפני שזהו אזור שבו השמש יוקדת בקיץ. באותם ימים עדיין לא היתה תחבורה ציבורית מפותחת, כלי הרכב הפרטיים היו מעטים, והכבישים המפותלים בתוך השכונות הקשו על ההתמצאות. מרכזי הקניות השכונתיים לא פעלו כמתוכנן בשל מיעוט הקונים. היה, על כן, צורך מיידי לשנות את המצב ולזנוח את המשך מימוש רעיון "עיר הגנים". ואכן, התכנית החדשה לבאר שבע ביקשה להפכה ליחידה מלוכדת ומגובשת. התכנית המליצה על בינוי השטחים הריקים שנוצרו בין השכונות, והדגישה את הצורך ליצור כבישי אורך ורוחב ישרים כדי לאפשר קשר תחבורתי יעיל בין השכונות. התחזק הרצון ליצור אווירה ותחושה של עיר, שהיו חסרות לתושבים. בתחילת שנות השבעים הוחל בישום התכנית וביצועה נמצא עדיין בעיצומו. במסגרת התכנית מוקמו המרכז הרפואי סורוקה ואוניברסיטת בן גוריון בנגב בשטח הריק שנוצר בין שכונה ב' לשכונה ג', ונפרץ עורק תעבורה ראשי מצפון לדרום (שדרות הנשיאים), המחבר אליו את זרימת התחבורה מכל השכונות. העיר העתיקה שבה והוכרה כמרכז העסקים הראשי, בעוד שהמרכז החדש הוא המשכו הטבעי מצפון.⁷ ישום רעיון מיובא לא התאים לסביבה המדברית, אולם הודות לשינוי התפיסה, לאחר נסיון קצר ולא מוצלח, הגיעו המתכננים לפתרונות שהתאימו לאזור.

תכנון ערים לאוכלוסיה נוודית

אוכלוסיית הבדווים בנגב היתה נוודית ונוודית למחצה. במשך דורות רבים נדדו שבטי הבדווים במרחב המדברי בין הנילוס לבין עמקי הפרת והחידקל. ביסוד נדודים אלו עמד הצורך לתור אחר מקורות פרנסה ומחיה בעונות השנה השונות, ובעיקר חיפוש מתמיד אחר מקורות מים ומרעה. חיי הנוודות הפכו לחלק מתרבות הבדווים ומאורח חייהם: השאיפה למרחבים פתוחים, לחופש תנועה ללא פיקוח וללא מגבלות היא חלק חשוב בתרבותם ובהווייתם. עם הקמת המדינה והחלת חוקיה במרחבי הנגב, החל המאבק בין הנוודים לשלטונות. אלו האחרונים היו מעוניינים להגביל את תנועת הבדווים ולכפות עליהם את הציות לגבולות בינלאומיים. בתחילת שנות החמישים נתבקשו הבדווים בנגב, שמנו בזמנו כ-12 אלף נפש, להתרכז עם צאנם וגמליהם באזור שבין באר שבע, דימונה וערד (אזור הסייג). עד מהרה החלו רבים מהם לעבוד בערים החדשות שבאזור. הם גם בנו לעצמם בתים, ואט אט הופיעו ישובי קבע שלהם באזור.

הישוב הבדווי תל שבע

השלטונות היו מעוניינים ליישב את הבדווים משתי סיבות: א. קל יותר לספק שירותים ובעיקר חינוך ובריאות לאוכלוסיה מרוכזת. ב. היה צורך לפנות חלק מהשטחים להקמת מתקני צבא ותעשייה. בתחילת שנות השישים בנה משרד השיכון את הישוב הבדווי המתוכנן הראשון, מזרחית לבאר שבע, ליד תל שבע. הישוב נבנה ללא התחשבות בבדווים וללא רגישות למרקם התרבותי החברתי המיוחד שלהם. ואכן, בגמר הבנייה התרכזו הבדווים באוהליהם המסורתיים וסירבו להחליפם בדיוור קבע צפוף. תל שבע נותרה, על כן, עיירת רפאים זנוחה במשך שנים רבות.

לאחר כשלון תל שבע ולאחר שהמתכננים היו קשובים יותר לאורח חייהם ולתרבותם של הנוודים, הוחלט בתחילת שנות השבעים להקים ישוב בדווי חדש בשם רהט, ליד קיבוץ שובל. הרעיון היה לאפשר למתיישבים בנייה עצמית. המתכננים חילקו את האזור לחלקות בנייה וסיפקו את התשתיות, כמו חשמל, כבישים ומים זורמים, אולם לכל שבט ניתנה האפשרות לבנות את הבתים והשכונה בהתאם לצרכיו. רעיון הבנייה העצמית הצליח מעבר למצופה, ורהט הפכה לישוב משגשג, המונה כ־30 אלף נפש. לכל שכונה אופי וצביון שונה, בהתאם לתכנון השבטי. כל שבט חי בשכונה נפרדת. בשכונה מצויים שירותים בסיסיים, כגון בתי ספר, מסגדים, מרפאות וחנויות. לפי התכנון ייבנה גם מרכז מסחרי ותרבותי שישרת את כלל התושבים.

בנושא תכנון התיישבות הקבע לאוכלוסיה הבדווית נעשה אפוא, נסיון לכפות על האוכלוסיה תכנית עירונית שאינה מתאימה לאורח חייה ולתרבותה. אולם הנסיון של תל שבע ורהט הביא לגיבוש אסטרטגיית תכנון טובה יותר לישוב קבע של האוכלוסיה

הנוודית, והיא מיושמת כיום בשאר ישובי הבדווים בנגב: כסיפה, ערוער, שגב-שלום, תל שבע החדשה, לקיה וחורה.

פיתוח מטרופוליני עתידי

התהליכים המרחביים הביאו להפיכת אזור באר שבע, על מכלול ישוביו, למרחב אינטגרטיבי אחד: עיר מרכזית המשולבת באזורה. התפיסה התכנונית החדשה הרווחת כיום בקרב המתכננים נוטה להפוך את מרחב באר שבע למטרופולין הרביעי של המדינה, שישמש בעתיד משקל נגד לריכוזי האוכלוסין הגדולים במרכז.

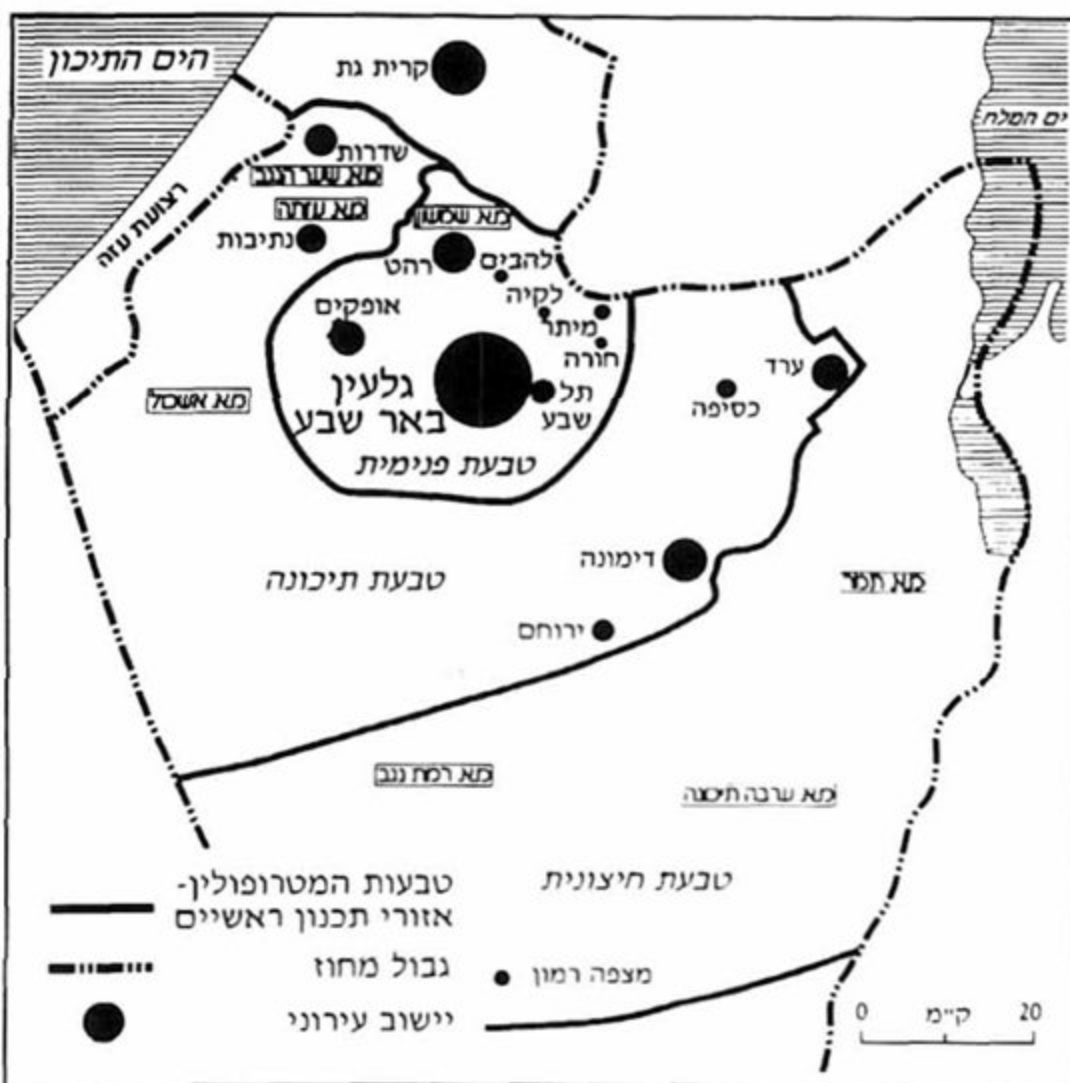
תפיסה זו הוצגה בתכניות כמו: ת.מ.א. 31, תכנית המתאר למחוז הדרום,⁹ ובעיקר בתכנית 2020,¹⁰ המנסות לחזות את תהליכי הגידול והפיתוח של המדינה

במאה הבאה. עקרונות התכנון של ראשית המדינה, שמופיעים בספרו של האדריכל אריה שרון "תכנון פיסי בישראל" (1951),¹¹ הוחלפו בעקרונות תכנון מטרופוליניים מערביים. מדובר בפיתוח אזור בחירה משותף עם שאיפות זהות, המתפקד כיחידה אורגנית מבחינת תעסוקה ושרותים. ניתן, אפוא, לגור בכל אחד מהישובים באזור ולעבוד במוקדי תעסוקה שונים בתחומו. רמת היוממות במרחב גבוהה ועשרות אלפי איש נוסעים מדי יום ממקום מגוריהם למוקדי התעסוקה הפזורים בנגב. באר שבע הופכת עם הזמן לעיר שרותים קלסית, שבה מתגוררים מועסקי הצווארון הלבן, ואילו בנותיה הממוקמות במרחק של פחות משעה נסיעה, הופכות לערי "צווארון כחול", דהיינו, מקום המגורים לעובדי תעשייה.

ריחוקה היחסי של באר שבע יצר מערכת עירונית דרומית המתפקדת בצורה עצמאית, כאשר הקשרים בתוך המערכת חזקים יותר ותלותה במערכת הארצית חלשה יותר. שבעת ישובי הבדווים החדשים משתלבים אף הם מבחינה כלכלית במערכת זו. המערכת הרדיאלית פונקציונלית של באר שבע נמצאת עדיין בתהליכי גיבוש, ולכן בשנים האחרונות שוקדים המתכננים על הפיכתה ליחידה אורגנית מגובשת ואחידה.

אסטרטגיית התכנון של צוות תכנית אב מתאר עירוני של מטרופולין באר שבע,¹² שהוקם בשנת 1995, ביקשה ליצור מטרופולין רביעי למדינה, ועל-ידי כך לצרף את באר שבע ולהעלותה לרמת המטרופולין של תל אביב, חיפה וירושלים. ההגדרה של באר שבע כמטרופולין בהיררכיית ערי ישראל, עשויה להביא לחיזוק פסיכולוגי של העיר ולשיפור תדמיתה.

גישה מטרופולינית לפיתוח עירוני באה להתגבר על הפיצול המוניציפלי ולעבור ממצב של תחרות בין הישובים למצב של שיתוף פעולה ביניהם ושל שילוב מערכות.

תכנית אב למתאר עירוני ולפיתוח של מטרופולין באר שבע

159

מוקד תעופתי גם יגביר את רמת השרותים העסקיים במטרופולין החדש. שרותים אלה מהווים כיום רק כ-6% ממקורות התעסוקה בעיר לעומת קרוב ל-20% במטרופולין תל אביב. גידול בהיקף השרותים העסקיים הינו תנאי הכרחי להפיכת באר שבע למטרופולין משמעותי במדינה.

במזרח התיכון החדש, שבו הולכים ומוסרים מחסומים גיאוגרפיים ופסיכולוגיים ונוצר מרחב אווירי פתוח ונגיש, יש לבאר שבע יתרון יחסי חשוב: אירופה בצפון, אפריקה בדרום ואסיה במזרח. במזרח תיכון חדש זה שוכנת בקעת באר שבע באזור המשתרע בין שלוש מדינות ערביות – מצרים, ירדן וסעודיה, ובקרבת השטחים של הישות הפלסטינית. אם נוסיף לכך את העובדה, שהאזור משופע בקרקעות פנויות יחסית והוא עדיין דליל אוכלוסיה, הרי שיתרונות המקום לפיתוח מטרופוליני עתידי שיהווה משקל נגד למרכז הארץ, הינם מוחשיים. בשנות האלפיים לא יהיה מנוס מהקמת שדה תעופה בינלאומי בנבטים, ולכן יש להקדים ולתכנן את השדה כבר עכשיו, תחילה כשדה משלים לפעילות התעופתית בנתב"ג ומאוחר יותר כשדה תעופה בינלאומי שני למדינה.¹³

שטחים פתוחים ופיתוח מטרופוליני

תהליכי הפיתוח המואצים ורעיון הפיכת באר שבע למטרופולין גדול מעלים את נושא השטחים הפתוחים לדיון מרכזי.

הצורך להשאיר שטחים פתוחים נוסף על שמורות טבע וגנים לאומיים הוכר כבר

שכונה חדשה בבאר שבע, 1950

שכונה א' בבאר שבע בסוף שנות החמישים. בולט האופי ה"כפרי"
והמבודד של השכונה, שהוקמה במסגרת תכנית "עיר גנים"

מזמן בחוגים רחבים בציבור, בכללם מתכננים ואדריכלים. נופי ישראל הם ערך בפני עצמו המחייב התייחסות מיוחדת בתהליך התכנון. השארת ריאות ירוקות (במקרה של הנגב, "ריאות צהובות") הוא ערך חשוב בתכנון מטרופוליני. לכן, במסגרת תכנון מטרופולין באר שבע יש להעמיד נושא זה בראש סולם העדיפויות. רבים ממקבלי ההחלטות במדינה תופסים עדיין את שטחי הנגב כשטחים ריקים חסרי ערך שאפשר לזהמם. זוהי הסיבה, שסביב באר שבע הוקמו אתרי פסולת ארציים, שסביבם מתנהלים עדיין מאבקים ציבוריים (אתר דודאים ואתר רמת חובב). המודעות האזורית לנושאי איכות הסביבה בנגב מתעוררת כל פעם שתכנית כזאת נרקמת "למעלה" בממסד המרוחק מהאזור, שאינו מגלה רגישות לצרכיו.

הפניית אוכלוסיה למטרופולין באר שבע עשויה להקל על הלחצים הסביבתיים במרכז הארץ, ומאידך, משאירה מספיק זמן למקבלי ההחלטות לתכנן מטרופולין, שבו הנושא הסביבתי יכול להיות חשוב ומרכזי. מן הראוי להקפיד על הימנעות מבנייה וסלילה בזבזניות וכן למנוע נגיסה פראית בנוף הטבעי. יש לצמצם באופן דרסטי גם בנגב הקמת בתים צמודי קרקע ביישובים ולעבור ככל שניתן לבניית רבי קומות ברמה גבוהה. מן הדין לשלב מסילות ברזל בין מרכז הארץ למטרופולין באר שבע, וכן להניח רשת מסילות ברזל בין ישובי המטרופולין לבין באר שבע, שתפחית את מספר המכוניות ואת הזיהום בכבישים. מן הראוי להגביר את המודעות לכך, שערכם של שטחי מדבר ריקים אינו נופל משטחים פתוחים במרכז, ולהקפיד על שמירת שטחים פתוחים נקיים ובלתי פגועים. כולנו תקווה שתכנון ופיתוח מטרופולין באר שבע במדבר הנגב ישמש דוגמא ומודל לעולם כולו בפיתוח אורבני בר קיימא.

רשימה ביבליוגרפית

1. בן גוריון, ד. 1956. שנתון הממשלה, ירושלים, המדפיס הממשלתי.
2. Gradus, Y. 1985. "From Preconceived to Responsive Planning: Cases of Settlement Design in Arid Environment", in: *Desert Development: Man and Technology in Sparselands*, Yehuda Gradus, ed., Dordrecht: D. Reidel.
3. Christaller, W. 1933. *Die Zentralen Orte in Suddeuschland*. Jena: Gustav Fischer. Translated by C.W. Baskin, 1966, as *Central Places in Southern Germany*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
4. Darwent, F.D. 1969. Growth Poles and Growth Centers in Regional Planning: A Review. *Environment and Planning* 1:5-32.
5. Gradus, Y. and E. Stern, 1980. Changing Strategies of Development: Toward a Regiopolis in the Negev Desert. *Journal of the American Planning Association* 46:410-423.
6. לרמן, ר. 1991. תכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת עליה. ת.מ.א. 31, משרד הפנים ומשרד הבינוי והשיכון.
7. גרדוס, י. ושטרן, א. 1979. ספר באר שבע, ירושלים, כתר.
8. Stern, E. and Gradus, Y. 1979. "Socio Cultural Considerations in Planning Towns for Nomads", *Ekistics* 277: 224-230.
9. דונסקי, נ. 1994. תכנית מתאר מחוז הדרום, ת.מ.מ. 4 באר שבע, משרד הפנים, מחוז הדרום.
10. מזור, א. 1992. 2020 — תכנית אב לישראל בשנות האלפיים, הטכניון חיפה.
11. שרון, א. 1951. תכנון פיסה בישראל, ירושלים, המדפיס הממשלתי.
12. אסיף, ש. 1996. תכנית אב מתאר עירוני ופיתוח מטרופולין באר שבע, משרד הפנים ומשרד הבינוי והשיכון.
13. פורת, ק. 1996. סקר היתכנות שדה תעופה בינלאומי נבטים, באר שבע: הרשות לפיתוח הנגב.

חקלאות בנגב במיטבה

חקלאות מדברית ברמת הנגב

יעקב מוסקוביץ

מרכז הניסויים לחקלאות מדברית פועל במסגרת מחקר ופיתוח רמת נגב מאז שנת 1981. המרכז ממוקם לא הרחק מקיבוץ רביבים באזור מדברי (ממוצע הגשמים: כ־90 מ"מ לשנה). הוא נמצא כ־30 ק"מ מדרום לבאר שבע, בגבול נחל הבשור במקום מפגשם של שני סוגי קרקע: אדמת לס ואדמת חול. אדמת הלס היא אבק מוסע על־ידי הרוח מרחוק, מסיני ומצפון מצרים. אדמת החול היא המשך ישיר לדיונות שפת הים, שראשיתן בחולות אל עריש.

המרכז שייך למועצה אזורית רמת נגב. הניסויים נעשים בידי צוות הכולל חוקרים מקומיים, חוקרים מהמוסדות המדעיים (אוניברסיטת בן גוריון, מכון וולקני, האוניברסיטה העברית, קק"ל ועוד), ומדריכים מלשכת ההדרכה של משרד החקלאות. הקים את המרכז ועמד בראשו במשך שנים רבות יואל דה מלאך (ר' עמ' 115).

האזור ניזון ממי המוביל הארצי וממי בארות מקומיות, שהן מליחות (1,400-1,800 מ"ג/ל). המים הם בטמפרטורה של 38-40 מעלות צלסיוס ומנוצלים לחימום בתי הגידול.

במקום נערכים ניסויים ומחקרים, שנועדו להרחיב את הפוטנציאל החקלאי של הנגב בכלל וברמת הנגב בפרט, לפתחו ולבססו. הוא גם מבקש להגיש סיוע לחקלאי הנגב בפתרון בעיותיהם, באמצעות סקר ומחקר עיוני וניסויים בשטח. המרכז שוקד על פיתוח שיטות חדשות לישום מחקרים אלה באזורים מתפתחים, המתמודדים עם בעיות דומות. עיקר המאמצים מופנים להשקיה במים מליחים, שבאמצעותם מושגים יבולים חקלאיים איכותיים ברמה הגבוהה ביותר. פרויקטים נוספים בעלי חשיבות הם מציאת שימוש יעיל של מים גיאותרמיים, שימוש באדמת חול המצויה בשפע באזור, וגידול בעלי חיים (דגים, יענים, פרות ועוד), הנהנים מתנאי האזור המיוחדים.

השקיה במים מליחים ברמת הנגב — הישג בקנה מידה בינלאומי

בהר הנגב מצויים מים מליחים בכמויות גדולות מאד, אך עד לפני כמה שנים הם נחשבו לבלתי ניתנים לשימוש חקלאי. נסיונות ממושכים ועקשניים, שנערכו במשך שנים ארוכות, הראו, שלא זו בלבד שניתן להשתמש במים אלו לחקלאות, אלא שאף אפשר לקבל באמצעותם — בשיטות מתוחכמות — גידולים איכותיים (בעיקר עגבניות ומילונים) המשמשים מוצרי יצוא יוקרתיים.

הפיתוח החקלאי באזור מלווה בתכנית מו"פ ומתמקד בשנים האחרונות בשימוש במים מליחים. הוא הוכיח את עצמו מבחינה כלכלית ובעקבות זאת גברה הצריכה

למים אלה. שאיבת המים המליחים וניצולם יסייעו בניצול המים המתוקים באקוויפרים הסמוכים, הנמצאים בסכנת המלחה. עיקר המשאבים מופנים לחקר השימוש במים מליחים כדי לחסוך במים שפירים, המגיעים באמצעות המוביל הארצי. כיום מצויים באזור מטעי זיתים בהיקף של כ-2,600 דונם המושקים במים מליחים. כ-700 דונם בתי גידול של עגבניות איכות, כ-1,600 דונם מלוני סתיו וגידולים נוספים, כמו תפוחי אדמה ועגבניות לתעשייה. גידולים אלו צורכים בשנה כ-6 מיליון מ"ק מים מליחים בשנת 2001 (לעומת כמחצית מכמות זו בשנת 1997). השנה קדחה חברת מקורות שני קידוחים נוספים המספקים מים מליחים המוסיפים עוד כ-2 מיליון קוב, שישמשו לגידולי זיתים, עגבניות, כרמי יין, מלונים ודגים.

גידולי הירקות ברמת הנגב נמצאים בתנופת פיתוח גדולה במיוחד. עד לפני כעשור נחשב האזור כבלתי מתאים לגידול ירקות, אך לאחר עבודת מחקר ופיתוח מקיפים, פותחו טכנולוגיות אגרוטכניות המאפשרות להשתמש במשאבים טבעיים המצויים באזור, כגון הבדלי הטמפרטורות בין יום ללילה, ומעל לכל משאבים בלתי מוגבלים כמעט של מים מליחים הנמצאים בעומק של כ-400-700 מ', בשכבות גיאולוגיות עתיקות (קנומן טורון אבן חול נובית). אלו הם מים פוסילים, אשר אינם מתחדשים.

עגבניות חממה ומלוני סתיו – מוצרי הדגל של רמת הנגב

במהלך עבודות המחקר נמצא, כי ההשקיה במים מליחים מביאה לעליה ברמת הסוכר בעגבניות, לעתים בעשרות אחוזים לעומת עגבניות המושקות במים שפירים. בנוסף, מתקבל צבע עז יותר ומראה חיצוני מושך יותר. החממות נמצאות באזור שבו הקרקע עמוקה ביותר, במרקם חולי מיוחד המאפשר שליטה מרבית בתמיסת הקרקע והדחת מלחים מאזור בית השורשים. מאידך אין בעיה של זיהום מי תהום, שכן הללו נמצאים בעומק רב. השימוש במים מליחים איפשר לפתח סוג עגבניות הנקרא: "מתק המדבר" (Desert Sweet). עגבניות אלו הן באיכות גבוהה ביותר, והיו ל"מוצר הדגל" של רמת הנגב. בהשקיה בחממות של העגבניות קיים שילוב של מערכות מים מליחים ומים שפירים. הן מבוקרות על-ידי מחשבי ניהול הבוחנים ושולטים על איכות המים באמצעות צמחי מיהול. על-ידי כך יש אפשרות לשלוט על התנאים הפיסיולוגיים של הצמח. כיום ישנם באזור כ-700 דונם בתי גידול המגדלים עגבניות ומשתמשים בשיטות השקיה אלו.

אזור רמת הנגב הפך לאחר היצרנים הגדולים בארץ של מלוני גליה ליצוא. למעלה מ-30% מסך שיווק מלוני הסתיו של מדינת ישראל בחודשים אוגוסט, ספטמבר, אוקטובר משווקים מרמת הנגב. העונה מגדלים מלוני סתיו במשאבי שדה, רביבים ואשלים (חוות אדמה), בשטחים המשתרעים על סך של כ-1,600 דונם.

בשנים האחרונות הוקמו בתי אריזה באשלים ובמשאבי שדה וכן בית קירור למלונים. תשתית זו תאפשר לחקלאים נוספים מן האזור להצטרף למפעל ולתרום להתפתחותו, כמקום המועדף בארץ לגידול מלוני סתיו ליצוא. מלוני סתיו מטיפוס גליה, שאותם מגדלים ברמת הנגב ומושקים במים מליחים, נחשבים לאיכותיים ביותר. תוצאות אלה הן פרי מאמץ רב שנים שהושקע במחקר ובניסויים בתחנת הנסיונות, מו"פ רמת הנגב, שבחנה את אפשרויות ההשקיה והשימוש באגרוטכניקה המתאימים למים מליחים. השקיה במים אלה תורמת לאיכות הפרי בכך, שהיא מאריכה את חיי

חממות לגידולי ירקות ופרחים ברמת הנגב, שנעשה בהן שימוש במים מליחים

המדף שלו ומעלה את רמת הסוכר בפרי ואת מתיקותו. בנוסף לכך, הושקעו מאמצים רבים בבחינת זנים איכותיים ועמידים יותר, שיאפשרו להוביל את המלונים באוניות לאירופה, ועל-ידי כך להוזיל את עלויות היצוא והשיווק.

בעונה הקודמת יושמה בהצלחה שיטת הטמנת הטפטפות בעומק של 35 ס"מ. השיטה מאפשרת שימוש יעיל במים ובדשן. היא מעלה את קשיות הפרי ומפחיתה במידה ניכרת את הרקבון הנוצר עקב מגע עם מי השקיה בטפטוף עליון. שיטה זו מיושמת כיום בהצלחה במלונים באשלים על שטח של 800 דונם, שהוא השטח הגדול ביותר בארץ, שבו מיושמת שיטה זו.

באזור רמת הנגב נמצאות רזרבות הקרקע והמים העיקריות לפיתוח חקלאות העתיד של מדינת ישראל. עובדי המרכז משקיעים ימים ולילות לניצול מרבי של יתרונותיו כדי להפיק מהם את המירב והמיטב.

המרכז שוקד על פיתוח הגידולים הבאים:

ירקות בחממה: נושא זה תופס לאחרונה מקום חשוב במיוחד בעבודת המרכז. נבנו בתי גידול ממוחשבים ומתוחכמים ובהם נלמדת בפירוט השפעת המליחות על טיב הפרי. הגידולים העיקריים כוללים עגבניות ומלונים וכן ניסויים ראשונים בתבלינים ובפלפל.

ירקות בשטח פתוח: במשך השנים נבדקה עמידותם למלח של יותר מ-25 גידולים. אנו יודעים כיום בבירור את עמידותם היחסית של גידולי הירקות השונים למליחות בשטחים פתוחים. מקום חשוב תופסים גידול מלוני סתיו ליצוא, הנעשה על פני שטחים מסחריים. כן מתבצע מחקר של גידול תפוחי אדמה במים מליחים.